

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ:

Θ. Γ. Παππά, Η μεθοδολογία της επιστημονικής

έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες,

Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002

1. Έρευνα και Πανεπιστήμιο

Η μύηση του φοιτητή στην επιστημονική σκέψη και έρευνα γίνεται στο Πανεπιστήμιο με την παράδοση και, κυρίως, με το φροντιστήριο.

Πρέπει να τονίσουμε ότι το Πανεπιστήμιο, σε αντίθεση με τη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση, δεν έχει ως μοναδικό στόχο την απλή μετάδοση γνώσεων. Παράγει νέα γνώση και εκπαιδεύει νέους επιστήμονες. Βοηθά το φοιτητή να εμβαθύνει σε έναν συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο και του υποδεικνύει τον τρόπο μελέτης και έρευνας. Τον βοηθά και τον καθοδηγεί στη βιβλιογραφική έρευνα, ενώ παράλληλα τον εθίζει στον επιστημονικό τρόπο σκέψης. Οι γνώσεις θα αποκτηθούν μετά από προσεκτική μελέτη του ίδιου του φοιτητή, πράγμα που σημαίνει ότι η προσπάθεια και η ενεργητική συμβολή του είναι ουσιαστική. «Γιατί η διαδικασία της μαθήσεως και της επιστημονικής μύσεως δεν είναι μονόδρομος. Είναι δρόμος διπλής φοράς, στην κάθε πλευρά του οποίου ενυπάρχει ίση σπουδαιότητα και πέφτει το ίδιο βάρος». ⁶ Στην πανεπιστημιακή παράδοση ο καθηγητής δεν προσπαθεί να καλύψει μια συγκεκριμένη ύλη, αλλά μεταφέρει έναν τρόπο σκέψης. Παρουσιάζει την εξέλιξη ενός γνωστικού αντικειμένου, μνημονεύει τις διάφορες θεωρίες, τις αξιολογεί επιστημονικά και υποδεικνύει τον τρόπο ανεύρεσης πρόσθετων πηγών πληροφόρησης. Κάνει αναφορές, υποδείξεις και προανατολίζει το φοιτητή προς έναν συγκεκριμένο τρόπο ενέργειας και μελέτης. Ο φοιτητής παρακολουθεί προσεκτικά και μπορεί να εκφράσει απορίες, να διατυπώσει παρατηρήσεις ή να θέσει ερωτήσεις. Έτσι, οξύνει την κρίση του και μαθαίνει να αναζητεί τη γνώση και να αυτενεργεί.

6. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 16.

Ο χώρος όμως όπου ο φοιτητής ασκείται στην επιστημονική έρευνα είναι το φροντιστήριο. Στο φροντιστήριο ή αλλιώς σεμινάριο (seminarium) ο φοιτητής έρχεται σε άμεση επαφή με τα προβλήματα της επιστημονικής έρευνας, οικειώνεται με τη βιβλιογραφία και τις πηγές του κλάδου του και μυείται στον επιστημονικό τρόπο εργασίας. Οργανωμένο σε ολιγάριθμες ομάδες, το φροντιστήριο φέρνει το φοιτητή πιο κοντά στο αντικείμενό του, αλλά και στον καθηγητή που τον καθοδηγεί. Του δίνει τη δυνατότητα να αυτενεργεί και την ικανοποίηση της προσωπικής έρευνας και δημιουργίας.

Στο σεμινάριο ο φοιτητής συνειδητοποιεί τα προβλήματα του κλάδου του και καθοδηγείται στον τρόπο επιλύσεώς τους, συμμετέχει σε συζητήσεις και αναλαμβάνει εργασίες. Οι εργασίες που ανατίθενται στο πλαίσιο του σεμιναρίου, αύξουσας συν τω χρόνω δυσκολίας, παρουσιάζονται και κρίνονται από όλους τους συμμετέχοντες. Οι εργασίες που αναλαμβάνει ο φοιτητής μπορεί να εκκινούν από την απλή απόδοση ενός κειμένου (π.χ. κάποιου άρθρου σε επιστημονικό περιοδικό), την ερμηνεία ενός κειμένου (ιστορικού, αρχαιακού, λογοτεχνικού ή άλλου περιεχομένου), μια βιβλιογραφική έρευνα, μια προπτυχιακή εργασία ή μια συνθετική μελέτη.⁷

2. Χαρακτηριστικά της επιστημονικής έρευνας

Η επιστημονική έρευνα ταξινομείται σε επιμέρους είδη σύμφωνα με συγκεκριμένα κριτήρια: Ως προς τη δυνατότητα αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων (βασική ή εφαρμοσμένη), ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό (περιγραφική ή ερμηνευ-

7. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 20-21. Για περισσότερα σχετικά με τα είδη της επιστημονικής εργασίας στον πανεπιστημιακό χώρο βλ. Θεόδωρος Ζήσης, *Επιστημονική τεχνολογία. Πώς γράφεται μία επιστημονική εργασία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 9-35.

τική), τη χρησιμοποιούμενη μέθοδο (πειραματική, ιστορική, κλινική, εθνογραφική, διαπολιτιστική κ.τ.λ.), τη μορφή και τον τόπο διεξαγωγής της (ποσοτική ή ποιοτική, εργαστηριακή, επιτόπια ή βιβλιογραφική), τη χρονική διάρκειά της (συγχρονική ή διαχρονική), τον αριθμό των ερευνητών (ατομική ή ομαδική) και, τέλος, ως προς τον αριθμό των εξεταζομένων ατόμων (δειγματοληπτική, δημοσκοπική ή ατομικής περίπτωσης έρευνα).⁸ Σε όλες, ωστόσο, τις περιπτώσεις τα βασικά χαρακτηριστικά παραμένουν ίδια. Τα κυριότερα είναι τα ακόλουθα:

- ✓ Η επιστημονική έρευνα ασχολείται με την ανακάλυψη, συγκέντρωση και ανάλυση νέων γνώσεων. Γι' αυτό πρώτο μέλημα κάθε ερευνητή είναι να μελετήσει προσεκτικά τη σχετική βιβλιογραφία, για να γνωρίζει πλήρως κάθε στοιχείο που είναι γνωστό σχετικά με το πρόβλημα που σκοπεύει να ερευνήσει. Έτσι, θα βεβαιωθεί για το βαθμό της δικής του συνεισφοράς στην επιστήμη.
- ✓ Προτού σχηματίσει οποιαδήποτε ιδέα ο ερευνητής οφείλει να αναλύει, συγκρίνει, ταξινομεί και αξιολογεί τα φαινόμενα και τα αντικείμενα, τα οποία επιθυμεί να μελετήσει. Η επιστημονική έρευνα απαιτεί καλά σχεδιασμένη και συστηματική συλλογή και επεξεργασία των εμπειρικών δεδομένων, τα οποία πρέπει να καλύπτουν πλήρως το φαινόμενο που μελετάται.
- ✓ Ο ερευνητής αρνείται τις έτοιμες λύσεις και τις αυθεντίες, πρωτοτυπεί και καθοδηγείται από τη συλλογιστική, αλλά και τη δημιουργική φαντασία του. Στηρίζεται στη συστηματική μελέτη και στην αυστηρή λογική ανάλυση. Δεν κάνει κατάχρηση της επίκλησης στο συναίσθημα του δέκτη και αποφεύγει την επίκληση στο ήθος ή στο κύρος μιας αυθεντίας.
- ✓ Ο ερευνητής δεν καταφεύγει σε σοφιστικά επιχειρήματα, σε ανεξακριβωτά ή παραπλανητικά στοιχεία και συναισθημα-

8. Βλ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, τόμ. 1, Αθήνα 1993, σσ. 20-40. Βλ., επίσης, Ευστάθιος Δημητρόπουλος, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1994, σσ. 18-26.

τικά τεχνάσματα. Στην περίπτωση αυτή η επιδίωξή του να πείσει είναι ιδιοτελής και τα μέσα του αθέμιτα.

- ✓ Ο επιστημονικός λόγος έχει σκοπό να πληροφορήσει και να εξηγήσει. Στηρίζεται σε πραγματικά δεδομένα, σε εξακριβωμένες γνώσεις και σε στοιχεία αδιαμφισβήτητα. Εκφράζεται με σαφήνεια και ακρίβεια, χωρίς παρεμβολές μεροληπτικών ή αποπροσανατολιστικών σχολίων. Ο επιστημονικός λόγος οφείλει να είναι αντικειμενικός, περιγραφικός, ερμηνευτικός και αποδεικτικός. Ο επιστήμονας προσπαθεί να περιγράψει και να ερμηνεύσει τα πράγματα κατά τρόπο πειστικό και λογικό. Ο λόγος πρέπει να είναι απρόσωπος και αντικειμενικός.
- ✓ Ο ερευνητής δεν πρέπει να χαρακτηρίζεται από εμπάθεια, πρέπει να αποφεύγει την τακτική των προσωπικών επιθέσεων. Αντιθέτως, πρέπει να τον χαρακτηρίζει ορθολογισμός στη σκέψη, ευθυκρισία και ειλικρίνεια.
- ✓ Η επιστημονική έρευνα στηρίζεται στην αντικειμενική ανάλυση. Ο ερευνητής οφείλει να παραμένει ουδέτερος και να μην προσπαθεί να κατευθύνει το ερευνητικό του αποτέλεσμα προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Δεν πρέπει, επίσης, να συνδέεται η έρευνα με οποιοδήποτε συμφέρον.
- ✓ Οφείλει να επιδιώκει, μέσα από την αναζήτηση και ανεύρεση νέων δεδομένων, σχέσεων και εξαρτήσεων, την ανακάλυψη των γενικών αρχών που χαρακτηρίζουν ένα φαινόμενο.
- ✓ Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν αποτελούν τελεσίδικη γνώση. Η επιστημονική έρευνα είναι μια ατέρμονη πορεία προς τη γνώση.
- ✓ Η επιστημονική έρευνα απαιτεί υπομονή και θάρρος. Ο ερευνητής θα συναντήσει δυσκολίες, απογοητεύσεις και αποθαρρύνσεις. Εκτός από τα οικονομικά προβλήματα, την κακή συνεργασία με φορείς και πρόσωπα, θα χρειαστεί δύναμη ψυχής, όταν θα διαπιστώσει ότι τα αποτελέσματα της έρευνάς του δεν είναι αρεστά ή αποδεκτά.

- ✓ Τα αποτελέσματα της επιστημονικής εργασίας πρέπει να δημοσιοποιούνται και να γίνονται ευρύτερα γνωστά. Συνήθως η δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων γίνεται υπό μορφή ανακοίνωσης σε συνέδρια ή δημοσίευσης σε επιστημονικά περιοδικά.⁹

Από τα παραπάνω γενικά χαρακτηριστικά συγκρατούμε ως περισσότερο σημαντικά την αντικειμενικότητα και τη δυνατότητα ελέγχου του επιστημονικού αποτελέσματος.

3. Επιλογή και εξειδίκευση του θέματος

Η διαδικασία της επιλογής του θέματος της έρευνας είναι μία από τις πρώτες δυσκολίες που συναντά ο νέος ερευνητής. Συνήθως το θέμα για προπτυχιακή εργασία καθορίζεται από τον καθηγητή, ο οποίος παρουσιάζει έναν κατάλογο θεμάτων και ο φοιτητής επιλέγει. Το θέμα μπορεί επίσης να προταθεί από τον ερευνητή-φοιτητή, ύστερα από προσωπική έρευνα. Πρέπει να έχει σχέση με το γνωστικό αντικείμενο του διδάσκοντα και να ενδιαφέρει τον διδασκόμενο. Είναι ακριβώς αυτό το ενδιαφέρον του εκπαιδευόμενου που θα οδηγήσει, με τη βοήθεια του καθηγητή, στην εξειδίκευση του θέματος.

Ιδέες για ένα ερευνητικό θέμα μπορεί να βρει κανείς παντού. Σε επιστημονικές ανακοινώσεις, σε ειδικά άρθρα περιοδικών, σε επιστημονικά συγγράμματα και Πρακτικά συνεδρίων, σε επιστημονικές βιβλιοκρισίες, σε συζητήσεις με ειδικούς, σε προτάσεις εισηγητών, αλλά και έπειτα από προσωπικό προβληματισμό. Υπάρχουν όμως ορισμένοι παράγοντες που περιορίζουν εκ των πραγμάτων την επιλογή, αλλά και την εξειδίκευση. Το πρώτο κρι-

9. Για περισσότερα βλ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σσ. 15-20. Βλ., επίσης, Μ.Δ. Μαρίνος, *Πώς γράφεται μια φοιτητική εργασία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σσ. 30-33.

τήριο για να επιλέξουμε ένα θέμα είναι καθαρά προσωπικό. Ενδιαφέρει πραγματικά το θέμα; Συναρπάζει; Έχετε ήδη να πείτε πράγματα σχετικά με το αντικείμενο; Είστε έτοιμος να αφιερώσετε μεγάλο χρονικό διάστημα για τη μελέτη σας; Ο πρώτος αποφασιστικός παράγοντας που θέτει περιορισμούς στη μελλοντική έρευνα είναι ο διαθέσιμος χρόνος και ο σκοπός της εργασίας. Η έκταση μιας εργασίας θα εξαρτηθεί από το χρόνο που θα διαθέσουμε για τη διενέργεια της έρευνας. Ο παράγων χρόνος είναι αποφασιστικής σημασίας τόσο για το επίπεδο της ανάλυσης, όσο και για τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Έχει, επίσης, σημασία αν η έρευνα γίνεται απλώς και μόνο για να αποδείξει ο φοιτητής τις επιστημονικές ικανότητές του για την απόκτηση του πτυχίου του ή αν αναλαμβάνει ένα μακροχρόνιο ερευνητικό έργο που μπορεί να καταλήξει στη σύνταξη διατριβής. Στην επιλογή του θέματος βαρύνει κυρίως η διαθεσιμότητα του απαραίτητου βιβλιογραφικού και αρχειακού υλικού. Πριν από την επιλογή του θέματος θα χρειαστεί ο εκπαιδευόμενος να ερευνήσει αν οι διαθέσιμες πηγές αναφοράς είναι ικανοποιητικές. Η επιτυχία της εργασίας του θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό το υλικό, από τη δυνατότητα της χρησιμοποίησης και μελέτης του.

Στην περίπτωση που ο ερευνητής ετοιμάζει διδακτορική διατριβή οφείλει να διαπιστώσει με σιγουριά μήπως κάποιος άλλος ερευνητής κάπου αλλού ασχολείται ή έχει ασχοληθεί με το ίδιο θέμα, αφού ο σχετικός με τη διατριβή νόμος απαιτεί πρωτοτυπία στην έρευνα.

Η τελική εξειδίκευση του θέματος θα γίνει, αφού βεβαιωθεί ο μελλοντικός ερευνητής ότι συντρέχουν οι λόγοι και οι προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή της έρευνάς του. Τότε και μόνο τότε, με τη βοήθεια του επιβλέποντα καθηγητή, θα εξειδικεύσει το θέμα του και θα το περιορίσει χρονικά, γεωγραφικά και τυπολογικά ανάλογα με το σκοπό της έρευνας.

Προτού μιλήσουμε για την εξειδίκευση των θεμάτων επιστημονικής έρευνας, ας δούμε περιληπτικά τα διάφορα είδη

ερευνητικών εργασιών. Κατ' αρχάς πρέπει να πούμε ότι για ερευνητική εργασία προσφέρονται πολλές περιοχές έρευνας, όπως οι επιστήμες (οικονομία, ιστορία, φιλολογία, μαθηματικά, φυσική, χημεία κ.ά.), καθώς και η φιλοσοφία, οι τέχνες, η λογοτεχνία, η πολιτική και ο πολιτισμός.

Μια ερευνητική εργασία μπορεί να είναι:

Άρθρο, δηλαδή μια εργασία περιορισμένης έκτασης που δημοσιεύεται σε ένα επιστημονικό περιοδικό.

Μονογραφία, δηλαδή μια απόλυτα εξειδικευμένη εργασία, πάνω σε ένα θέμα, το οποίο δεν ανήκει σε έναν ευρύτερο επιστημονικό κύκλο ή σε μια γενικότερη εργασία, αλλά δημιουργεί έναν ιδιαίτερο επιστημονικό χώρο, τον οποίο επίσης εξαντλεί κατά τρόπο συστηματικό και χωρίς χάσματα.

Πραγματεία, δηλαδή διεξοδική και σε βάθος εξέταση ενός θέματος που διατυπώνει γραπτά τα αποτελέσματα σε ειδικό σύγγραμμα-πραγματεία.¹⁰

Διδακτορική διατριβή,¹¹ δηλαδή εκτεταμένη γραπτή διαπραγμάτευση, μια εξειδικευμένη εργασία πάνω σε θέμα που ανήκει σε έναν ευρύτερο επιστημονικό κύκλο, το οποίο και εξαντλεί κατά τρόπο οπωσδήποτε πρωτότυπο και συστηματικό και χωρίς χάσματα.¹²

Όταν, λοιπόν, η επιχειρούμενη έρευνα αποβλέπει στην απόκτηση ακαδημαϊκού τίτλου (μεταπτυχιακού ή διδακτορικού), τότε απαιτείται πρωτοτυπία. Ο υποψήφιος πρέπει να αποδείξει ότι είναι ικανός να προωθήσει την έρευνα και να προαγάγει την

10. Βλ. Θεόδωρος Ν. Ζήσης, *ό.π.*, σσ. 26-27.

11. Βλ. Σαράντης Κ. Ορφανουδάκης, *Η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής και η ακαδημαϊκή ελευθερία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 5-21.

12. Επιστημονική εργασία είναι και η *βιβλιοκρισία*, η οποία συνίσταται στην κριτική παρουσίαση ενός επιστημονικού έργου σε κάποιο ειδικό επιστημονικό περιοδικό. Ο κρίνων πρέπει να είναι ο ίδιος ειδικός επί του θέματος του βιβλίου, να είναι αντικειμενικός και δίκαιος, και να μην ξεχνά ότι και ο ίδιος κρίνεται με την κριτική που ασκεί.

επιστήμη, με την οποία ασχολείται. Μία πρωτότυπη εργασία δεν περιορίζεται στην παρουσίαση του έργου άλλων μελετητών σχετικά με το ίδιο θέμα, αλλά πρέπει να προσθέτει και κάτι το καινούργιο, μια νέα συνεισφορά, μια «ανακάλυψη», κάτι που άλλοι δεν το έχουν γράψει ακόμη. Φυσικά, η «ανακάλυψη» μπορεί να είναι ένας νέος τρόπος θεώρησης των δεδομένων, μια διαφορετική ανάγνωση και ερμηνεία ενός κειμένου κ.ο.κ.¹³

Είπαμε ότι το θέμα πρέπει να οριοθετείται εννοιολογικά και χρονολογικά με προσοχή. Γι' αυτό πρέπει να αποφεύγονται θέματα γενικά, όπως: «Η εκπαίδευση στην Ευρώπη σήμερα», «Βιβλίο και κοινωνία», «Το πρόβλημα της δημοκρατίας», «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», «Η νεοελληνική εκπαίδευση», «Ελλάδα και Ενωμένη Ευρώπη», «Αρχαίο και ιστορία», «Ιστορία της ελληνικής ναυτιλίας», «Νεοελληνική λογοτεχνία», «Ιστορία του θεάτρου», «Η Μικρασιατική καταστροφή» και άλλα παρόμοια.

Όλα τα παραπάνω θέματα δεν προσφέρονται για πτυχιακή ή διδακτορική έρευνα. Πρέπει να περιοριστούν και να διατυπωθούν διαφορετικά. Για παράδειγμα, το θέμα «Η νεοελληνική λογοτεχνία» είναι γενικό και η πραγμάτευσή του θα χρειαζόταν τόμους ολόκληρους. Θα μπορούσε να περιοριστεί περαιτέρω χρονικά και ειδολογικά. «Οι Έλληνες πεζογράφοι της γενιάς του '30» θα ήταν το επόμενο θέμα που θα μπορούσε να προταθεί ως πιο εξειδικευμένο. Και όμως θέματα τέτοιου τύπου δεν προσφέρονται για πτυχιακές εργασίες, γιατί αυτός που μυείται στην έρευνα θα μπορέσει να δώσει με λίγες πιθανότητες κάτι καινούργιο σε ένα τόσο συναρπαστικό, κατά τα άλλα, θέμα. Το πιο πιθανό είναι ότι θα έχουμε μια ανιαρή παρουσίαση ονομάτων, έργων και γνωστών θέσεων και απόψεων. Ο φοιτητής θα μπορούσε να επιλέξει έναν περισσότερο ελκυστικό τίτλο, όπως: «Η κοινωνική δικαιοσύνη στο έργο του Γ. Θεοτοκά» ή «Ο πόλεμος της Αλβα-

13. Βλ. και Judith Bell, *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας. Οδηγός για φοιτητές και υποψηφίους διδάκτορες*, μετάφρ. Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001 (α' εκδ. 1997), σσ. 41-52.

νίας στο έργο του Γιάννη Μπεράτη *Το πλατύ ποτάμι*», «Ο Παλαμάς και η κριτική», «Η λογοτεχνική κριτική του Φώτου Πολίτη», «Το τραγικό πρόσωπο του Ορέστη στο Βάρναλη και στο Σεφέρη», «Η κοινωνική θέση της γυναίκας στο έργο του Παπαδιαμάντη» κ.ά.

Το θέμα «Φοιτητικό κίνημα και μαθητικοί αγώνες στην Ελλάδα» είναι ευρύ και ακατάλληλο για διπλωματική εργασία. Θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «Το φοιτητικό κίνημα και η εξέγερση του Πολυτεχνείου» ή «Η μεταρρύθμιση Αρσένη και οι μαθητικοί αγώνες στην Ελλάδα σήμερα». Μολονότι το τελευταίο τούτο θέμα πρέπει να αποφευχθεί, όπως και όλα τα θέματα που άπτονται της επικαιρότητας και εξελίσσονται όσο καιρό η εργασία συντάσσεται ακόμη. Μερικά άλλα θέματα κατάλληλα για πτυχιακή εργασία ή και διδακτορική έρευνα είναι τα εξής:

«Η ερμηνεία της Μικρασιατικής καταστροφής στα βιβλία της ιστορίας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση»
 «Ηδονή και οδύνη στην ποίηση του Ν. Καρούζου»
 «Η ηθική κατά τον Πέτρο Βράιλα Αρμένη»
 «Η Κύπρος στην ποίηση του Σεφέρη»
 «Η ιστορία της τυπογραφίας στην Κέρκυρα»
 «Η θεατρική κίνηση στην Κέρκυρα (1864-1940)»
 «Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη»
 «Η φιλοσοφία στην Ιόνιο Ακαδημία (1824-1864)»
 «Η σάτιρα και η παρωδία στο έργο του Γιάννη Σκαρίμπα»
 «Το γέλιο και το κλάμα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία»
 «Η έννοια του καλού στους πλατωνικούς διαλόγους»
 «Η έννοια του πλούτου στις τραγωδίες του Ευριπίδη»
 «Η αρχαία ελληνική γραμματεία στη νεοελληνική εκπαίδευση από την καθιέρωση της δημοτικής ως σήμερα (1976-2001)».

Οι νέοι ερευνητές πρέπει να αποφεύγουν θέματα που διαπραγματεύονται αφηρημένα ζητήματα, όπως «Η ύπαρξη του

Θεού», «Η κοινωνική αδικία», «Περί ελευθερίας» κ.τ.λ. Αυτά τα θέματα πρέπει να αποφεύγονται, γιατί ο άπειρος ερευνητής κινδυνεύει να παρουσιάσει μια γενική-πανοραμιακή εργασία, χωρίς πρωτοτυπία και ιδιαίτερο ενδιαφέρον. «Η ιδέα της ελευθερίας στον Καζαντζάκη» ή «Κοινωνικοί αγώνες στην ποίηση του Ρίτσου», είναι προσφορότερα για φοιτητική έρευνα.

Μια πτυχιακή εργασία μπορεί να είναι ιστορική, θεωρητική ή πειραματική, ανάλογα με το αντικείμενο. Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε ένα ζήτημα με πειραματικό τρόπο, αρκεί να γνωρίζουμε τη μέθοδο έρευνας. Σε ένα θέμα όπως «Η αναγνωστική συμπεριφορά μιας ομάδας μαθητών της ΣΤ' Δημοτικού», ο ερευνητής οφείλει, προτού ελέγξει τις αναγνωστικές συνήθειες των μαθητών, να προβεί σε γενική διερεύνηση του θέματος και στη συνέχεια να έλθει σε επαφή με γονείς και μαθητές.¹⁴ Το θέμα «Μαθησιακά προβλήματα αθιγγοπαίδων στα σχολεία της Κέρκυρας» είναι προτιμότερο από το θέμα «Η ένταξη των αθιγγοπαίδων στο ελληνικό σχολείο». Επίσης, το θέμα «Η Ελλάδα και η ελληνική ιστορία, όπως την αντιλαμβάνονται και τη βιώνουν οι Βαλκανικοί λαοί», είναι ένα γενικό ιστορικό θέμα, το οποίο δεν προσφέρεται για πτυχιακή εργασία. Το ίδιο ισχύει και για το θέμα «Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών». Αν ο φοιτητής επιθυμεί να εργαστεί στο ίδιο αντικείμενο, δεν έχει παρά να αναπτύξει το θέμα «Η Ελληνική ιστορία στα σχολικά εγχειρίδια της Τουρκίας» (ή της Βουλγαρίας ή της Αλβανίας). Απαραίτητη προϋπόθεση, βέβαια, είναι η γνώση της τουρκικής γλώσσας (ή της βουλγαρικής ή της αλβανικής, αντίστοιχα). Ενδιαφέρον είναι και το θέμα «Η εικόνα του άλλου στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών».

14. Για παρόμοια θέματα βλ. Massimo Baldacci, *Metodologia della ricerca pedagogica*, ed. Bruno Mondadori, Milano 2001· Gilbert de Landsheere, *Η εμπειρική έρευνα στην εκπαίδευση*, μετάφρ. Γιώργος Δίππας, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1996· Claude Javeau, *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*, μετάφρ. Κατερίνα Τζαννόνε-Τζώρτζη, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1996.

Ορισμένα άλλα θέματα ιστορικού, φιλολογικού ή κοινωνικού περιεχομένου, που προσφέρονται για έρευνα είναι τα παρακάτω:

«Πολιτικές και κοινωνικές κρίσεις στην Ελλάδα (1830-1857)»
 «Οι γλωσσικές αντιλήψεις του Λορέντζου Μαβίλη»
 «Η γλωσσική διδασκαλία στην Ελλάδα μετά το 1976»
 «Κερκυραίοι λόγιοι του 16ου αιώνα»
 «Οι νεοελληνικές μεταφράσεις του έργου του Ugo Foscolo»
 «Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών»
 «Το δημοτικό τραγούδι του Πόντου»
 «Γάμος και γαμήλια έθιμα στην Ήπειρο»
 «Θεατρική αγωγή στην εκπαίδευση»
 «Η μαγεία στην αρχαία Ελλάδα»
 «Η λειτουργία του λόγου στην αριστοτελική ηθική»
 «Η έννοια της φιλίας στην *Άλκηστη* του Ευριπίδη».

Ο φοιτητής και ο ερευνητής πρέπει να θυμούνται ότι όσο πιο περιορισμένο και ειδικό είναι το θέμα που αναλαμβάνουν, τόσο ευκολότερα και ασφαλέστερα θα εργαστούν.¹⁵

Ο χρόνος που χρειάζεται να διαθέσουν αυτοί για την έρευνα είναι τουλάχιστον έξι μήνες για την πτυχιακή εργασία, δώδεκα για το μεταπτυχιακό και τρία έως πέντε χρόνια για το διδακτορικό δίπλωμα.

Ο κατάλληλος χρόνος για να επιλέξει κανείς την πτυχιακή του είναι το τέλος του δευτέρου – αρχή του τρίτου έτους σπουδών. Στη φάση αυτή των σπουδών ο φοιτητής έχει αποκτήσει την απαραίτητη εμπειρία για τον τρόπο που γίνεται η βιβλιογραφική έρευνα, μπορεί να οργανώσει το υλικό του και γνωρίζει τις δυσκολίες και τις υπόλοιπες υποχρεώσεις του, όπως απορρέουν από το πρόγραμμα σπουδών της σχολής του. Επιπλέον,

15. Βλ. Umberto Eco, *Πώς γίνεται μια διπλωματική εργασία*, μετάφρ. Μαριάννα Κονδύλη, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1994, σσ. 41-46.

έχει τον απαραίτητο χρόνο να αλλάξει θέμα ή να επιλέξει άλλον διδάσκοντα, εάν διαπιστώσει ότι η αρχική επιλογή του ήταν εσφαλμένη.

Η διπλωματική εργασία είναι μια καλή ευκαιρία για να εμβαθύνουμε τις γνώσεις μας στις ξένες γλώσσες. Γιατί αργά ή γρήγορα θα τεθεί το πρόβλημα αν και κατά πόσο είναι απαραίτητη η γνώση ξένων γλωσσών για την εκπόνηση της πτυχιακής εργασίας. Η επιλογή του θέματος καθορίζεται, βέβαια, από τη γνώση ή όχι ξένων γλωσσών. Δε θα διαλέξω ποτέ για διπλωματική εργασία θέμα σχετικό με ξένο συγγραφέα, τον οποίο δε διαβάζω στο πρωτότυπο. Δεν μπορώ ακόμη να αναλάβω πτυχιακή για ένα θέμα, όταν οι σημαντικότερες σχετικές εργασίες είναι γραμμένες σε γλώσσα που δε γνωρίζω. Προτού, λοιπόν, επιλέξει κανείς το θέμα του, οφείλει να κάνει τη σχετική βιβλιογραφική έρευνα για να διαπιστώσει το επίπεδο της γλωσσικής δυσκολίας.

Πάντως, αν κάποιος δε γνωρίζει ικανοποιητικά καμία ξένη γλώσσα, θα πρέπει να επιλέξει για πτυχιακή εργασία ένα θέμα καθαρά ελληνικό, το οποίο και θα μπορέσει να διαπραγματευτεί, χωρίς να χρειαστεί να παραπέμψει σε ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Η πειραματική μορφή της διπλωματικής μπορεί συχνά να παρακάμψει το ακανθώδες πρόβλημα των ξένων γλωσσών.¹⁶

16. Για περισσότερα σχετικά με την πειραματική έρευνα βλ. I.N. Παρασκευόπουλος, *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, 2 τόμοι, Αθήνα 1993· Ε.Γ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 37-62· Μ. Βάμβουκας, *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1988· Σ. Ευαγγελόπουλος, *Πειραματική παιδαγωγική με στοιχεία στατιστικής*, εκδ. του ιδίου, Αθήνα 1985· W.R. Borg & M.D. Gall, *Educational Research*, ed. Longman, New York 1989· C.D. Hopkins & R.L. Antes, *Educational Research*, ed. Peacock Publications, New York 1990· J.P. Keeves, *Educational Research, Methodology and Measurement: An*

4. Η επιλογή του επιβλέποντα καθηγητή

Εκτός από την επιλογή του θέματος ιδιαίτερη σημασία για την επιτυχή έκβαση της έρευνας έχει και η επιλογή του επόπτη καθηγητή. Επειδή είναι γνωστό, τουλάχιστον από την ελληνική εμπειρία, ότι τελικά ο φοιτητής αισθάνεται συχνά μόνος στην ερευνητική διαδρομή του, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε πώς διαμορφώνεται η σχέση ερευνητή - επιβλέποντα καθηγητή. Είναι λογικό ότι η σχέση αυτή είναι περισσότερο στενή στο επίπεδο του μεταπτυχιακού - διδακτορικού διπλώματος. Στο προπτυχιακό - πτυχιακό επίπεδο η σχέση παραμένει πιο ελαστική και περισσότερο επιφανειακή. «Το πρόβλημα της εναρμόνισης των ενδιαφερόντων του σπουδαστή και του επιβλέποντα είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του μοντέλου μαθητείας και μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να χάνονται μερικές φορές ικανοί υποψήφιοι ή, πράγμα που είναι εξίσου κακό, να αναλαμβάνουν μερικοί τη διαδικασία κάποιας έρευνας, στην οποία δεν αισθάνονται πλήρως αφοσιωμένοι».¹⁷ Συχνά οι φοιτητές επιθυμούν να εργαστούν με τον τάδε ή το δείνα καθηγητή για λόγους συμπάθειας ή ευκολίας, χωρίς η ειδικότητά του να σχετίζεται με το γνωστικό αντικείμενο της πτυχιακής που επιθυμούν να εκπονήσουν. Ο καθηγητής, πάλι, για λόγους συμπάθειας, ματαιοδοξίας ή απροσεξίας, αναλαμβάνει τον έλεγχο της εργασίας για να αποδειχθεί αργότερα ότι δεν είναι σε θέση να την ελέγξει και να την παρακολουθήσει επιστημονικά. Γι' αυτό, προτού επιλέξει τον επιβλέποντα καθηγητή, ο φοιτητής οφείλει να σκεφθεί κα-

International Handbook, ed. Pergamon, London 1988· Judith Bell, *ό.π.*, σσ. 27-52, 105-186, 189-221· Claude Javeau, *ό.π.*, σσ. 23-43, 45-53, 54 κ.ε.· Gilbert de Landsheere, *ό.π.*, σσ. 30-81· Imre Lakatos, *La metodologia dei programmi di ricerca scientifici*, a cura di Matteo Motterlini, traduzione di Marcello d'Agostino, ed. EST, Milano 2001, σσ. 19-134.

17. Keith Howard - John A. Sharp, *ό.π.*, σ. 49.

λά και να προσπαθήσει να απαντήσει στις παρακάτω ερωτήσεις σχετικά με τον καθηγητή, στον οποίο θα απευθυνθεί για την πτυχιακή εργασία του:

- ✓ Είναι πραγματικά ειδικός για το γνωστικό αντικείμενο που έχει επιλέξει;
- ✓ Διαθέτει χρόνο για συνεργασία με τους φοιτητές;
- ✓ Τι λένε γι' αυτόν οι φοιτητές που τελείωσαν μαζί του κάποια εργασία;
- ✓ Εκτός από την ειδικότητά του διαθέτει ικανότητες και γνώσεις στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας;
- ✓ Αφιερώνει χρόνο για να κοιτάξει με προσοχή τις εργασίες που του υποβάλλονται;
- ✓ Δέχεται εύκολα τη διαφορετική γνώμη από τη δική του;
- ✓ Περιορίζει τον αριθμό των φοιτητών, την εργασία των οποίων τελικά αναλαμβάνει να εποπτεύσει ή τους αποδέχεται εύκολα όλους;

Ο ερευνητής οφείλει να απευθύνεται στον καθηγητή του για κάθε πρόβλημα και κάθε φορά που αισθάνεται την ανάγκη. Στην αρχή της έρευνας συζητά με τον επιβλέποντα σχετικά με τη μεθοδολογία που οφείλει να ακολουθήσει. Ο φοιτητής πρέπει να διαπιστώσει αν ο επιβλέπων δε θεωρεί το ρόλο του απλώς ως συμβουλευτικό, αλλά, όπως οφείλει να είναι, καθοδηγητικό. Γιατί ο επιβλέπων οφείλει να βοηθήσει το φοιτητή να προσδιορίσει τους στόχους της έρευνας και να ελέγξει αν και κατά πόσο επιτυγχάνονται οι στόχοι που τέθηκαν στην αρχή. Γι' αυτό χρειάζεται συχνή επαφή και συνεργασία φοιτητή και καθηγητή. Ο ερευνητής οφείλει να καταθέτει σε τακτά χρονικά διαστήματα αναφορές προόδου που παρουσιάζουν την εξέλιξη της εργασίας από την τελευταία παρουσίαση, καθώς και μια πρόχειρη γραφή της εργασίας του. Σε κάθε περίπτωση προσπαθεί να επωφεληθεί όσο περισσότερο γίνεται από τον επιβλέποντα, ο οποίος συχνά είναι πολυάσχολος, αλλά συνήθως ανταποκρίνεται θετικά και αποτελεσματικά.

Στα πρώτα στάδια της έρευνας η επαφή με τον επιβλέποντα καθηγητή είναι ιδιαίτερα σημαντική. Είναι αυτός που θα μας βοηθήσει να μη χάσουμε το στόχο μας, να αποκτήσουμε αυτοπεποίθηση, να οργανώσουμε σωστά το χρόνο μας, να διαχειριστούμε τις πληροφορίες για την υποστήριξη της έρευνας και να μην εκνευριζόμαστε όταν δε βρίσκουμε τις απαραίτητες πηγές πληροφόρησης.¹⁸

5. Κατάρτιση ερευνητικής πρότασης

Αφού συμφωνήσει ο επόπτης καθηγητής και αφού προσδιοριστεί το θέμα, το επόμενο βήμα του φοιτητή είναι να ετοιμάσει ερευνητική πρόταση, όπου θα παρουσιάζει το βασικό διάγραμμα της εργασίας και τους στόχους της έρευνας. «Η ερευνητική πρόταση πρέπει να θεωρηθεί ως κείμενο που τελικά θεμελιώνει την ανάγκη για μελέτη και αποδεικνύει ότι ο υποψήφιος ερευνητής κατέχει ή μπορεί να αποκτήσει τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τους υπόλοιπους πόρους και τα μέσα που απαιτούνται».¹⁹

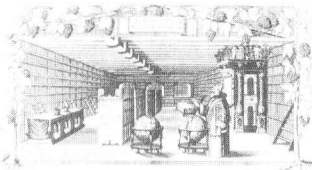
Στην περιληπτική ανάλυση του θέματος και την ερευνητική πρόταση (5 έως 7 σελίδες), ο φοιτητής διατυπώνει την πρώτη μορφή της υπόθεσης εργασίας του (του ερευνητικού σχεδίου - research proposal). Καταγράφει τις πρώτες προσωπικές σκέψεις, το συλλογισμό του σχετικά με την κεντρική ιδέα του θέματος, που θα αποτελέσει τον πυρήνα της έρευνας. Με βάση αυτήν θα δομηθεί ο σκελετός της εργασίας. Παρουσιάζει το σκοπό της έρευνας, τις θέσεις και τις απόψεις που θα αναπτυχθούν στη μελέτη, την προηγούμενη έρευνα στο συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, την αξία των πιθανών αποτελεσμάτων, τη με-

18. Βλ. Elizabeth Orna & Graham Stevens, *Οργάνωση των πληροφοριών στην έρευνα*, μετάφρ. Κατερίνα Κωστίου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 43-69.

19. K. Howard – J. Sharp, *ό.π.*, σ. 75.

θοδολογία και το χρονοδιάγραμμα της μελέτης. Η υπόθεση εργασίας είναι η πυξίδα του ερευνητή. Ο φοιτητής που δεν μπορεί να διατυπώσει επακριβώς το κεντρικό θέμα, το βασικό συλλογισμό της έρευνάς του, σημαίνει πως δεν είναι έτοιμος για παραγωγή επιστημονικού έργου. Δε γνωρίζει τι θέλει να αποδείξει. Επομένως, προϋπόθεση για την παρουσίαση της πρώτης ερευνητικής πρότασης αποτελεί η ωρίμανση στη σκέψη του μελετητή του προβλήματος που καλείται να επιλύσει και της προσωπικής του συμβολής στην επιστήμη.

Η υποβολή ερευνητικής πρότασης στον επιβλέποντα καθηγητή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για το φοιτητή. Τα διάφορα λάθη προσέγγισης ή προσανατολισμού της έρευνας είναι πολύ πιο εύκολο να διορθωθούν στα πρώτα στάδια της μελέτης παρά αργότερα. Ο καθηγητής θα μπορέσει να διαπιστώσει από την περιγραφή αν η προτεινόμενη μελέτη είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ή όχι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Φάσεις της επιστημονικής έρευνας και συγγραφή

Ἄπαιδευσία γάρ ἐστι περὶ ἕκαστον πρᾶγμα
τὸ μὴ δύνασθαι κρίνειν τοὺς τ' οἰκείους
λόγους τοῦ πράγματος καὶ τοὺς ἀλλοτριούς.
Ἄριστοτέλης, Ἠθικά Εὐδήμεια, 1217a, 8-10.

ΚΡΙΣΙΣ

1. Αναζήτηση του βιβλιογραφικού υλικού

Για μια άρτια επιστημονική εργασία χρειάζεται βαθιά γνώση κάθε στοιχείου που σχετίζεται με το θέμα, το οποίο θα πραγματευθούμε. Γι' αυτό, πρώτο βήμα μετά την επιλογή του θέματος είναι η συστηματική προσπάθεια ανεύρεσης και συγκέντρωσης του υλικού. Θα χρειαστεί να επισημάνουμε τις βιβλιογραφικές πηγές που υπάρχουν για το θέμα μας (άμεσες και έμμεσες), να τις καταγράψουμε μεθοδικά, να τις ταξινομήσουμε και να τις μελετήσουμε. Θα χρειαστεί να συλλέξουμε, επίσης, τα απαραίτητα για την έρευνά μας τεκμήρια, να τα επεξεργαστούμε και να χρησιμοποιήσουμε όλο το συσσωρευμένο υλικό, ώστε να προβούμε στην τελική σύνθεση. Την τεκμηρίωση που μας παρέχει την απαραίτητη για την έρευνα επιχειρηματολογία την αντλούμε από τις πηγές και τα βοηθήματα.

Πηγές είναι οι άμεσες πληροφορίες που προέρχονται από την εποχή του γεγονότος, δηλαδή τα γραπτά κείμενα, τα μνημεία, το αρχαιολογικό υλικό (επιγραφές, νομίσματα, σφραγίδες) και η προφορική παράδοση: για τη σύγχρονη εποχή το οπτικό και το ακουστικό υλικό. Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες και μελέτες που έχουν γραφεί για το θέμα μας αποτελούν τα λεγόμενα βοηθήματα.²⁰

Εάν το αντικείμενο της μελέτης μας είναι η αναγνωστική συμπεριφορά μιας τάξης μαθητών Γυμνασίου ή κάποια άλλη εργα-

20. Για μια συνολική εικόνα του πεδίου της ιστορικής έρευνας βλ. *Encyclopédie de la Pléiade, Ιστορία και Μέθοδοί της* (επιμ. Charles Samaran), éd. Gallimard, Paris 1961: «Γενικά προβλήματα», τόμ. Α', μετάφρ. Ελένη Στεφανάκη, Αθήνα 1979· «Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών», τόμ. Β', τεύχη 3, μετάφρ. Σωκράτης Συμεωνίδης - Ελένη Στεφανάκη, Αθήνα 1980-1981-1988· «Διατήρηση και παρουσίαση των μαρτυριών», τόμ. Γ', μετάφρ. Παναγιώτης Αναστασόπουλος, Αθήνα 1987· «Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση», τόμ. Δ', μετάφρ. Χρίστος Παπαζογλου, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980.

οία που απαιτεί επιτόπια έρευνα, τότε πρέπει να πούμε πως δεν υπάρχουν πρόσφορες άμεσες γραπτές πηγές. Σε τέτοιες περιπτώσεις θα πρέπει να δημιουργήσουμε τις πηγές που θα αποτελούνται από τα κείμενα των συνεντεύξεων, τα στατιστικά δεδομένα και, ενδεχομένως, άλλα οπτικοακουστικά τεκμήρια.²¹

Το πρώτο πρόβλημα που θα αντιμετωπίσει ο νέος ερευνητής είναι το πού και το πώς θα μπορέσει να βρει τις πηγές και τα βοηθήματα που τον ενδιαφέρουν για τη βιβλιογραφική του έρευνα. Γι' αυτό, προτού αναλάβει το θέμα του πρέπει να γνωρίζει αν οι πηγές του είναι προσιτές και, επίσης, αν ο ίδιος είναι κατάλληλα καταρτισμένος να τις χρησιμοποιήσει. Δεν είναι συνετό να δεχτεί κάποιος να μελετήσει βυζαντινά χειρόγραφα, αν δεν έχει παρακολουθήσει μαθήματα παλαιογραφίας και διπλωματικής.

Η αναδίφηση της βιβλιογραφίας γίνεται καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Είναι λογικό ότι το μεγαλύτερο μέρος της εξετάζεται στην αρχή. Ουσιαστικά όμως σταματά με την οριστική σύνθεση της εργασίας. Στα πρώτα στάδια της έρευνας η αναδίφηση και η μελέτη της βιβλιογραφίας έχουν μεγαλύτερο εύρος, αλλά είναι περισσότερο επιφανειακές. Στη συνέχεια περιορίζεται το θεματικό εύρος και διευρύνεται το βάθος επεξεργασίας. Από την πρώτη γενική επισκόπηση μεταβαίνουμε στην εξαντλητική, διεξοδική και συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας του θέματος που ερευνάμε.

Ο ερευνητής θα χρειαστεί να εντοπίσει πρώτα τα έργα (βιβλία, άρθρα, μελέτες, Πρακτικά συνεδρίων, ανακοινώσεις κ.τ.λ.) που αφορούν στο θέμα του, να τα μελετήσει, να αποθησαυρίσει τις πληροφορίες που τον ενδιαφέρουν και να τις χρησιμοποιήσει με επιστημονικό τρόπο στη μελέτη του.

21. Για την οργάνωση και τη διαχείριση των πληροφοριών, την τήρηση σωστών δεδομένων, το σχεδιασμό και την παρουσίαση της έρευνας, βλ. Elizabeth Orna & Graham Stevens, *Οργάνωση των πληροφοριών στην έρευνα*, μετάφρ. Κ. Κωστίου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Στην αναζήτηση του υλικού αρχίζουμε από τους καταλόγους και τα σχετικά ευρετήρια της εθνικής, πανεπιστημιακής ή όποιας άλλης καλά οργανωμένης βιβλιοθήκης (γενικής ή ειδικής). Όσον αφορά στις πηγές, αν η έρευνά μας έχει ως αντικείμενό της την ιστορία ή τη φιλολογία και χρειαζόμαστε να μελετήσουμε αρχαία κείμενα, θα επιλέξουμε την καλύτερη κριτική έκδοση από τις γνωστές στερεότυπες εκδόσεις των ευρωπαϊκών σειρών κλασικών κειμένων. Εάν το θέμα της έρευνάς μας αναφέρεται στους τελευταίους αιώνες, θα χρειαστεί να διεξαγάγουμε αρχειακή έρευνα και να μελετήσουμε αρχειακές πηγές. Θα επισκεφθούμε τα αρχεία, όπου φυλάσσονται συλλογές δημοσίων και ιδιωτικών εγγράφων. Εκτός από τα δημόσια υπάρχουν και πολλά πλούσια ιδιωτικά αρχεία. Από τα δημόσια τα σημαντικότερα είναι τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και τα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών.²² Πλούσια είναι επίσης τα Αρχεία της Μακεδονίας, το Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας, το Αρχείο της Σάμου κ.ά. Σημαντικά είναι ακόμη πολλά αρχεία του εξωτερι-

22. Για την ιστορία των αρχείων στον ελληνικό χώρο χρήσιμο υλικό περιέχουν τα έργα των: Ε. Λυκούρη-Λαζάρου, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων (1821-1914)*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1990· Νίκος Καραπιδάκης, «Βιβλιογραφία της ιστορίας των ελληνικών αρχείων», *Επετηρίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους των ετών 1991-92*, Αθήνα 1993, σσ. 77-101· Νίκος Παντελάκης, «Δημόσια ή ιδιωτικά αρχεία των πολιτικών προσωπικοτήτων», *Αρχεϊακά Νέα* 16 (1997), σσ. 16-18· Ανδρέας Μπάγιας, *Αρχειονομία. Βασικές έννοιες και αρχές: η οργάνωση των αρχείων για τη διοίκηση και την έρευνα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998· του ίδιου, *Εγχειρίδιο Αρχειονομίας. Η επεξεργασία ενός ιστορικού αρχείου*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999· Ζ. Συνοδινός, «Για τη βιβλιογραφία περί ελληνικών αρχείων: μια πρώτη καταγραφή», *Αρχεϊακά Νέα* 6 (1992), σσ. 58-85· Γεώργιος Πλουμίδης, *Διάγραμμα των αρχεϊακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1978. Η ξενόγλωσση βιβλιογραφία είναι πλούσια. Ο νέος ερευνητής μπορεί να αρχίσει από το έργο του R.-H. Bautier, «Τα αρχεία», στο: *Ιστορία και μέθοδοί της* (επιμ. Ch. Samaran), τόμ. Γ', μετάφρ. Π. Αναστασόπουλος, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987· Carol Couture – Jean Yves Rousseau, *Les archives au XXe siècle. Une réponse aux besoins de l'administration et de la recherche*, Université de Montréal, Montréal 1982· Judith Ellis (επιμ.), *Η διαχείριση των αρχείων, μετάφρ. Ζωή Οικονόμου*, εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2000.

κού, που αφορούν την Ελλάδα, όπως της Βενετίας, της Βιέννης, των Παρισίων, της Τουρκίας κ.ά.

Για την αρχειακή έρευνα και τη μελέτη των σχετικών εγγράφων ο ερευνητής πρέπει να επισκεφθεί και τις εξειδικευμένες βιβλιοθήκες χειρογράφων κωδίκων. Τα προβλήματα της χειρόγραφης παράδοσης μελετούν δύο επιστήμες: η Παλαιογραφία και η Κωδικολογία. Με τις επιστήμες αυτές ο φοιτητής της Ιστορίας και της Αρχειονομίας, καθώς και ο ερευνητής πρέπει να αποκτήσει ιδιαίτερη σχέση και οικειότητα.

Ο εντοπισμός των περισσότερων χειρογράφων γίνεται με ευκολία, εφόσον διαθέτουμε καταλόγους των βιβλιοθηκών που φυλάσσουν τους χειρόγραφους κώδικες. Ένας τέτοιος κατάλογος βρίσκεται στο πολύ σημαντικό έργο του Marcel Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*.²³ Για νέα χειρόγραφα βρίσκουμε πληροφορίες σε ειδικά επιστημονικά περιοδικά, όπως το *Scriptorium* (Βέλγιο), το *Byzantinische Zeitschrift* (Μόναχο) κ.ά.

Στη βιβλιογραφική έρευνα, όταν δε διαθέτουμε συστηματικές βιβλιογραφίες, αρχίζουμε από τη βιβλιογραφία σχετικού με το θέμα μας λήμματος έγκυρης εγκυκλοπαίδειας. Στη συνέχεια αναζητούμε τα έργα που καταγράφονται εκεί. Παράλληλα θα προχωρήσουμε χρησιμοποιώντας τις βιβλιογραφίες ειδικών με το θέμα μας μονογραφιών: για την τρέχουσα βιβλιογραφία πρέπει να παρακολουθούμε τα ειδικά επιστημονικά περιοδικά.

Χρήσιμα επιστημονικά περιοδικά για τη βιβλιογραφική έρευνα στους τομείς της Ιστορίας και της Φιλολογίας είναι:

L'Année Philologique, Révue des Études Grecques, Pallas, Gnomon, Dialogues d'Histoire Ancienne, Mnemosyne, Ελληνικά, για την αρχαιότητα. *Byzantinische Zeitschrift, Bibliographia Patristica, Révue des Études Byzantines, Βυζαντινός Δόμος*, για τη

23. [=Συλλογή των βιβλιοθηκών και των καταλόγων ελληνικών χειρογράφων], Παρίσι 1958² (α' έκδοση 1948).

Βυζαντινή περίοδο. Ο *Εραμιστής, ο Μνήμων, τα Θησαυρίσματα, ο Φιλολόγος, η Νέα Εστία, Bulletin Analytique de Bibliographie Héliénique* (1955 κ.ε.), για τη νεότερη εποχή. Αναφέραμε ενδεικτικά ορισμένα από τα επιστημονικά περιοδικά που υπάρχουν μεταξύ πολλών άλλων.

Από τις γενικές βιβλιογραφίες, οι οποίες ταξινομούν τα βιβλία χρονολογικά και ειδολογικά, οι πιο σημαντικές είναι οι εξής: Ανδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική φιλολογία*, 2 τόμοι, Αθήνα 1854 (1857²). Το έργο τούτο του Κερκυραίου λογίου (1800 - 1876) περιέχει βιβλία από το δέκατο τέταρτο αιώνα έως το 1850 περίπου.

Emile Legrand, *Bibliographie Héliénique*, 11 τόμοι, Παρίσι 1855-1928. Πολύ σημαντικό έργο. Καταγράφει βιβλία από το δέκατο πέμπτο έως το δέκατο όγδοο αιώνα. Μετά το θάνατό του (1903) την έκδοση συνέχισαν οι Hubert Pernot και Louis Petit. Emile Legrand – Hubert Pernot, *Bibliographie Ionienne*, 2 τόμοι, Παρίσι 1910. Το έργο περιλαμβάνει βιβλία που αφορούν στα Ιόνια Νησιά από το 1800 έως το 1900.

Δημητρίου Ε. Γκίνη και Βαλερίου Γ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863)*, 3 τόμοι, εν Αθήναις 1939, 1941, 1957.

Μ. Μανούσακα, «Προσθήκαι και συμπληρώσεις εις την Ελληνικήν Βιβλιογραφίαν του Ε. Legrand», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 7 (1957), 34-83.

Γ.Ι. Φουσάρα, *Βιβλιογραφία των ελληνικών βιβλιογραφιών (1791 - 1947)*, Αθήνα 1961.

Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne* (συμπλήρωμα στους Legrand – Pernot), Αθήνα 1966.

Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα 1970.

Φιλίππου Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α'. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και Η. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973.

Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βι-*

- βλιογραφία των ετών 1796-1799, Αθήνα 1973.
- Γεωργίου Λαδά και Αθανασίου Χατζηδήμου, Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία του Emile Legrand για τους αιώνες XV, XVI και XVII, Αθήνα 1976.
- Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία των Emile Legrand, Louis Petit και Hubert Pernot. Ελληνική βιβλιογραφία. Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα, Αθήνα 1964. Τόμος δεύτερος, Αθήνα 1976.
- Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1799. Προσθήκες και συμπληρώσεις. Σειρά πρώτη. Επιμέλεια Μάγδας και Λάμπρου Κωστακιώτη, Αθήνα 1976.
- Θωμά Ι. Παπαδοπούλου, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466-1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, Αθήνα 1984.
- Θωμά Ι. Παπαδοπούλου, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466-1800). Τόμος δεύτερος. Προσθήκαι – Συμπληρώσεις – Διορθώσεις, Αθήνα 1986.
- Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης, τόμος Α' 15ος αιώνας, Αθήνα 1989.
- Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, Βιβλιοθήκη. Από την αρχαιότητα έως την Αναγέννηση και σημαντικές Ουμανιστικές και Μοναστηριακές βιβλιοθήκες (3000 π.Χ. - 1600 μ. Χ.), Αθήνα 1996.
- Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, Ιονική Βιβλιογραφία 16ος-19ος αι. Ανακατάταξη – Προσθήκες – Βιβλιοθήκες. Τόμος πρώτος (1508-1863), Αθήνα 1996. Νέα έκδοση, Αθήνα 1998.
- Φιλίππου Ηλιού, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια. Τόμος πρώτος 1801-1818, Αθήνα 1998.
- Βασίλης Κρεμμυδάς – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης – Κώστας Στάικος, Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Αθήνα 1999.

Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, Βιβλιοθήκες Αγίου Όρους. Παλαιά Ελληνικά Έντυπα, Διεύθυνση Θρησκευτικών και Εκκλησιαστικών Υποθέσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 2000.

Χρήσιμοι είναι οι κατάλογοι της Ελληνικής Βιβλιογραφίας της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Το πρώτο τεύχος που καλύπτει τις εκδόσεις του έτους 1931 εκδόθηκε στην Αθήνα το 1934. Η Βιβλιογραφική Εταιρεία Ελλάδος εξέδωσε τέσσερις τόμους Ελληνικής Βιβλιογραφίας για τα έτη 1972, 1973, 1976 και 1977, χωρίς συνέχεια. Το κενό καλύπτει η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος με την έκδοση της Ελληνικής Εθνικής Βιβλιογραφίας από το 1989 και εξής. Για τα έτη 1989-1994 έχουμε έκδοση και σε CD-ROM, το 1999. Ο πιο πρόσφατος τόμος με τη βιβλιογραφία του 1995 εκδόθηκε από το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου το 1999 (Βιβλιοθήκη Εθνικού Κέντρου Βιβλίου: <http://www.book.culture.gr/l/>).

Αξιόλογος είναι ο κατάλογος της Γενναδείου Βιβλιοθήκης των Αθηνών (7 τόμοι). Χρήσιμοι είναι επίσης οι κατάλογοι των κεντρικών βιβλιοθηκών των Πανεπιστημίων, όπως ο Κατάλογος βιβλίων κεντρικής βιβλιοθήκης περιόδου 1495-1821 του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1990), καθώς και κατάλογοι εκδοτικών οίκων.

Υπάρχουν ακόμη ειδικοί κατάλογοι και ειδικές βιβλιογραφίες, όπως: Στέλιος Φανός, Οδηγός των βιβλίων για την αρχαία Ελλάδα, εκδ. Κίνηση, Αθήνα 1997. Γιάννης Παπακώστας – Βίκυ Πάτσιου – Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Βιβλιογραφία Γεωργίου Δροσίνη, έκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1991. Γεώργιος Ανδρειωμένος, Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου (1818-1988), έκδ. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993. Νίκος Γουλανδρής, Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991. Ε.Γ. Δημητρόπουλος, Περιοδικό Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη (έκδ. του ιδίου, χ.χ.). Α.Μ. Νουάρος, Παιδαγωγική επιστήμη και έρευνα: Ειδική παιδαγωγική βιβλιογραφία στην Ελλάδα 1830-1980, Θεσσαλονίκη 1987.

3. Συγκέντρωση και ταξινόμηση του υλικού

Το βιβλιογραφικό υλικό που θα συγκεντρωθεί πρέπει να ταξινομηθεί συστηματικά, ούτως ώστε να μπορεί να αξιοποιηθεί σωστά και με πληρότητα. Η επιτυχία της μελέτης που ετοιμάζουμε θα εξαρτηθεί από την πληρότητα, με την οποία θα συλλεγεί και θα ταξινομηθεί το υλικό που θα καταχωρίσουμε στον ηλεκτρονικό υπολογιστή μας ή σε βιβλιογραφικά δελτία ή και στα δύο. Ο τρόπος που ο ερευνητής θα δομήσει την ατομική του βιβλιογραφία με ηλεκτρονικό υπολογιστή και θα αναπτύξει την απαραίτητη βιβλιογραφική βάση δεδομένων δε διαφέρει αισθητά από τη χειρόγραφη καταχώριση των βιβλιογραφικών δεδομένων.

Σιγά σιγά, λοιπόν, θα καταρτίσουμε βιβλιογραφικό κατάλογο, τη βιβλιογραφία του θέματός μας. Πρέπει να τονίσουμε ότι ο αριθμός των βιβλίων και των άρθρων που υπάρχουν και που συνεχώς δημοσιεύονται σε κάθε κλάδο της επιστήμης, στα ελληνικά ή στις άλλες γλώσσες, είναι υπερβολικά μεγάλος. Έτσι, η δημιουργία του βιβλιογραφικού μας καταλόγου απαιτεί προσπάθεια επίπονη και χρόνο πολύ. Για την αποτελεσματική χρήση του είναι καλό, εκτός από τον υπολογιστή μας, εάν διαθέτουμε, να χρησιμοποιούμε βιβλιογραφικά δελτία (καρτέλες) 15 x 10 εκ. και δελτιοθήκη. Κάθε βιβλίο ή άρθρο πρέπει να καταγράφεται σε ξεχωριστό βιβλιογραφικό δελτίο. Για τη βιβλιογραφική αποδελτίαωση θα χρειαστεί αρκετός χρόνος και, κυρίως, ομοιομορφία στην καταγραφή. Παρακάτω θα μιλήσουμε για μια διαφορετική κατηγορία δελτίων, τα δελτία ανάγνωσης, τα οποία πρέπει να ξεχωρίζουμε από τα βιβλιογραφικά δελτία.³⁵

35. Για περισσότερα σχετικά με τη φύλαξη των εγγράφων και τη μορφή αποθήκευσης βλ. Elizabeth Orna & Graham Stevens, *Οργάνωση των πληροφοριών στην έρευνα*, μετάφρ. Κατερίνα Κωστίου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 71-103.

Σε μια τυπική βιβλιογραφική αναφορά εκτός από τις παραπάνω πληροφορίες σημειώνουμε και ορισμένες λέξεις-κλειδιά, που να περιγράφουν το περιεχόμενο του βιβλίου, καθώς και τη βιβλιοθήκη και τη θέση όπου βρίσκεται. Είναι πολύ σημαντικό να μπορούμε να αναζητήσουμε εύκολα κάθε εργασία που καταγράφουμε, κάθε φορά που την έχουμε ανάγκη.

Τα βιβλιογραφικά δελτία τα κατατάσσουμε είτε με αλφαβητική σειρά είτε σύμφωνα με τη θεματική ενότητα, στην οποία υπάγονται. Στο εσωτερικό κάθε ενότητας τα έργα τοποθετούνται με αλφαβητική σειρά.

Ο πλέον καθιερωμένος τρόπος βιβλιογραφικής παραπομπής (αναφοράς) είναι ο εξής:³⁶

A. Βιβλία

- ✓ Ονοματεπώνυμο συγγραφέα ή συγγραφέων (ή του επιμελητή), με όρθια πεζά στοιχεία και σε ονομαστική πτώση
- ✓ πλήρης τίτλος έργου (με πλάγια στοιχεία)
- ✓ ένδειξη για τον τόμο (αν το έργο απαρτίζεται από δύο ή περισσότερους τόμους)
- ✓ εκδότης (αν αναγράφεται στο βιβλίο)
- ✓ τόπος έκδοσης· αν δεν υπάρχει στο βιβλίο, σημειώνουμε χ.τ. (χωρίς τόπο)
- ✓ χρονολογία έκδοσης· αν δεν υπάρχει στο βιβλίο, σημειώνουμε χ.χ. (χωρίς χρονολογία)
- ✓ ένδειξη σχετικά με την πιο πρόσφατη έκδοση που χρησιμοποιήσαμε (με έναν δείκτη ανωφερή μπρος ή πίσω 1939² ή ²1939)
- ✓ αριθμός σελίδων
- ✓ αν πρόκειται για μετάφραση, αναφέρουμε το όνομα του με-

36. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Υποσημειώσεις και παραπομπές*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σσ. 16-27. Βλ., επίσης, Κυριάκος Ντελόπουλος, *Σύστημα βιβλιογραφίας. Θεωρία και πρακτική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997² (α' εκδ. 1987).

ταφραστή, τον τίτλο στην ελληνική, τον εκδότη, τον τόπο έκδοσης και τη χρονολογία έκδοσης.

Παραδείγματα:

Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τόμ. Α' 1801-1818, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1997, σ. 117.

Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, μετάφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 115.

Β. Άρθρα

- ✓ Ονοματεπώνυμο συγγραφέα, με όρθια πεζά στοιχεία, στην ονομαστική
- ✓ τίτλος άρθρου ή κεφάλαιο (με όρθια εντός εισαγωγικών)
- ✓ τίτλος περιοδικού (με πλάγια)
- ✓ τόμος και αριθμός τεύχους (ή φύλλου)
- ✓ χρόνος και, ενδεχομένως, μήνας
- ✓ σελίδες του άρθρου.

Παραδείγματα:

W. Ruchner, «Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1815-1818)», *Ελληνικά* 50/2 (2000), σσ. 231-304.

J. Irigoien, «Construction métrique et jeux de sonorités dans la *parodos des Perses*», *Les Cahiers du Gita* 7 (1992-1993), pp. 3-14.

Γ. Κεφάλαια από Πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους

- ✓ Ονοματεπώνυμο συγγραφέα
- ✓ τίτλος κεφαλαίου (με όρθια στοιχεία εντός εισαγωγικών)
- ✓ στο: (in)
- ✓ όνομα του επιμελητή (αν υπάρχει)
- ✓ τίτλος συλλογικού έργου (με πλάγια)

- ✓ αριθμός τόμου (ενδεχομένως)
- ✓ εκδότης, τόπος, χρονολογία, αριθμός σελίδων.

Παραδείγματα:

Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν, «Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση· Ανασκαφές στην Ομηρική Γραία», στο: Θ.Γ. Παππάς (επιμ.), *Ελληνική παρουσία στην Κάτω Ιταλία και Σικελία*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2000, σσ. 13-36.

Ι.Ν. Καζάζης, «Αττική πεζογραφία», στο: Μ.Ζ. Κοτιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1999, σσ. 68-69.

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες, σημειώνουμε περιπτώσεις όπως βιβλίων με δύο ή περισσότερους συγγραφείς, μεταφρασμένα έργα, βιβλία με περισσότερους του ενός τόμους, άρθρα σε εφημερίδες κ.ά.

Όταν παραπέμπουμε σε έργο που έχει πολλές εκδόσεις, δηλώνουμε την έκδοση που χρησιμοποιούμε με έναν ανωφερή δείκτη μετά το έτος έκδοσης (άλλοι τον τοποθετούν μπροστά). Δηλώνουμε όμως και την πρώτη έκδοση, όταν το κρίνουμε σκόπιμο.

Οι βασικοί τύποι βιβλιογραφικών δελτίων είναι:

Α. Βιβλιογραφικά δελτία για πηγές

Ευριπίδη, *Άλκηστις*

έκδ. Diggle, James, *Euripidis Fabulae* τόμ. 1, Oxford University Press, Oxford 1984.

Αριστοφάνη, *Άπαντα*

έκδ. Coulon, Victor, *Aristophane*, τόμ. I-V. Texte établi par V. Coulon et traduit par H. Van Daele, Les Belles Lettres, Paris 1923-1930 (ανατύπωση 1972-1982).

Blaydes, F.H.M., *Aristophanis Comoediae I-XII. Annotatione critica, commentario exegetico et scholiis Graecis instruxit*, Halle 1880-1893.

Cantarella, R., *Aristofane. Le Comedie I-V*. Edizione critica e traduzione, Milano 1949-1964.

Dindorf, G., *Aristophanis Comoediae et deperditarum Fragmenta*, Parisiis 1839 (Lipsiae 1825, 1830, Oxonii 1835, Londinii 1869).

Sommerstein, A.H., *The Comedies of Aristophanes I-XI*, Warminster 1980-2001.

Όταν μελετάμε το έργο ενός αρχαίου συγγραφέα, εκτός από τα ολοκληρωμένα έργα του, σημαντική πηγή αποτελούν και τα αποσπάσματα. Για τον Αριστοφάνη, για παράδειγμα, διαθέτουμε αρκετές εκδόσεις των αποσπασμάτων:

Austin, C., *Comicorum Graecorum Fragmenta in Papyris Reperta*, Berlin and New York 1973.

Edmonds, J.M., *The Fragments of Attic Comedy I-III B*, Leiden 1957-1961.

Kassel, R. - Austin C., *Poetae Comici Graeci*, vol. III 2, IV, V, VII, Berlin/New York 1983-1991.

Kock, T., *Comicorum Atticorum Fragmenta I-III*, Leipzig 1880-1888 (Nachdruck Utrecht 1976).

Σημαντική πηγή αποτελούν, επίσης, τα αρχαία σχόλια.

Παραδείγματα:

Koster, W.J.W. - Holwerda D., *Scholia in Aristophanem*, pars I, Groningen 1969-1978· Pars II, Groningen 1982-1991.

Tzetzae, J., *Commentarii in Aristophanem. Scholia in Aristophanem* (ed. W.J.W. Koster), Groningen 1960-1964.

B. Βιβλιογραφικά δελτία για βοηθήματα

α) Αυτοτελή έργα

Menu, Michel, *Jeunes et vieux chez Lysias. L'akolasia de la jeunesse au ive siècle av. J.-C.*, éd. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2000.

Μεταλληνός, Γεώργιος, *Εγκόλπιον επιστημονικής έρευνας*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1998³ (α' έκδοση 1987).

Thomas, R., *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφρ. Δημ. Κυρτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.

Τριανταφυλλίδης, Μ., *Νεοελληνική γραμματική*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1988 (α' εκδ. 1938).

Διακρίνουμε τρεις κατηγορίες δελτίων:

- ✓ Κατά συγγραφέα ταξινομημένα δελτία (βασικό δελτίο ή δελτίο συγγραφέα)
- ✓ Κατά τίτλο βιβλίου ταξινομημένα δελτία (δελτίο τίτλου)
- ✓ Κατά λήμμα ταξινομημένα δελτία (δελτίο λήμματος)

Δύο παραδείγματα δελτίων από τη βιβλιοθήκη του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (ένα βοήθημα ελληνικό και ένα ξενόγλωσσο):

938.2	ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος Θ.
ΣΥΡ	<i>Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του Ελληνικού Έθνους / Κωνσταντίνου Θ. Συριόπουλου. – Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1994. 2 Τ., 24 εκ. (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 139).</i>
12518-9	1. Ελλάδα – Αρχαιότητες I. Τίτλος II. Σειρά

938.2	ΕΛΛΑΔΑ-ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ
ΣΥΡ	ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος Θ. <i>Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του Ελληνικού Έθνους / Κωνσταντίνου Θ. Συριόπουλου. – Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1994. 2 Τ., 24 εκ. (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 139).</i>
12518-9	1. Ελλάδα – Αρχαιότητες I. Τίτλος II. Σειρά

938.2 Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ κατοίκησης της Ελλάδος και η ...
 ΣΥΡ ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος Θ.
Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του Ελληνικού Έθνους / Κωνσταντίνου Θ. Συριόπουλου. – Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1994. 2 Τ., 24 εκ. (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 139).
 12518-9 1. Ελλάδα – Αρχαιότητες
 I. Τίτλος II. Σειρά

907.2 LE GOFF, Jacques
 FAI *FAIRE de l'histoire / Sous la direction de Jacques Le Goff, Pierre Nora.* – Gallimard, 1974. – 3v., 18cm. –(Collection Folio / Histoire, 16).
 3215-7 1. Ιστοριογραφία I. Le Goff, Jacques (ed.)
 I. Nora, Pierre (ed.) III. Σειρά

907.2 *FAIRE de l'histoire / Sous la direction de Jacques Le Goff, Pierre Nora.* – Gallimard, 1974. – 3v., 18cm. –(Collection Folio / Histoire, 16).
 FAI
 3215-7 1. Ιστοριογραφία I. Le Goff, Jacques (ed.)
 I. Nora, Pierre (ed.) III. Σειρά

907.2 ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
 FAI *FAIRE de l'histoire / Sous la direction de Jacques Le Goff, Pierre Nora.* – Gallimard, 1974. – 3v., 18cm. –(Collection Folio / Histoire, 16).
 3215-7 1. Ιστοριογραφία I. Le Goff, Jacques (ed.)
 I. Nora, Pierre (ed.) III. Σειρά

Τα παραπάνω δελτία συμπίπτουν στο ότι περιέχουν τα ίδια ακριβώς στοιχεία. Διαφέρουν όμως κατά την ιεράρχηση αυτών. Σε όλα αναφέρεται ο συγγραφέας, ο τίτλος του έργου, το λήμ-

μα, δηλαδή η κατηγορία του, η οποία αντιστοιχεί στον ταξινομικό αριθμό του συστήματος Dewey, ο αριθμός, ο τόπος, ο χρόνος της έκδοσης και ο εκδοτικός οίκος.

Έχουμε περιπτώσεις βιβλίων, όπου χρειάζονται περισσότερα των τριών δελτίων ή, για να το πούμε αλλιώς, μπορούμε να αναζητήσουμε το έργο ψάχνοντας εκτός από το όνομα του συγγραφέα ή του τίτλου στο όνομα του μεταφραστή, της σειράς, στην κατηγορία του θέματος, στο λογοτεχνικό είδος κ.ά.

Παράδειγμα:

880. 11 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
 API *Πολιτικά/Αριστοτέλους: Απόδοση Βασιλή Μοσκόβη.* Αθήνα: Χ. Καραντζάς, [1989]. –2 Τ. 22 εκ.- (Κλασική Βιβλιοθήκη)
 Περιεχόμενα: Τ. 1 –Βιβλία Α'-Δ' -Τ. 2. –Βιβλία Ε'-Η'
 7466 1. Πολιτική Επιστήμη-Φιλοσοφία 2. Αριστοκρατία
 7467 (Πολίτευμα) 3. Δημοκρατία 4. Δεσποτισμός 5. Ελληνική φιλοσοφία, Αρχαία 6. Αριστοτέλης-Βιογραφία I. Τίτλος II. Μοσκόβης, Βασίλης (μετάφρ.) III. Σειρά

Το ίδιο δελτίο μπορεί να ταξινομηθεί σε διαφορετικές θεματικές ενότητες, όπως: *Πολιτικά* – Αριστοτέλης, Μοσκόβης, Βασίλης – Αριστοτέλης, Ελληνική φιλοσοφία, Αρχαία – Αριστοτέλης, Κλασική βιβλιοθήκη – Αριστοτέλης, Δεσποτισμός – Αριστοτέλης, Αριστοκρατία – Αριστοτέλης, Δημοκρατία – Αριστοτέλης, Πολιτική επιστήμη – φιλοσοφία – Αριστοτέλης.

β) Άρθρα σε περιοδικά

Σπυρόπουλος, Ηλίας, «Η Περιβαλλοντική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ένας πρώτος απολογισμός», *Νεοελληνική Παιδεία* 7 (1986), σσ. 72-84.

Rappas, Théodoros, «Le sauveur chez Aristophane: approche anthropologique», *Ελληνικά* 43 (1993), σσ. 293-309.

γ) Άρθρα από Πρακτικά συνεδρίου

Irigoien, Jean, «Η προέλευση των ελληνικών τυπογραφικών κεφαλαίων (1476-1550)», στο: *Τα ελληνικά γράμματα: από την σκληρή πέτρα στο σκληρό δίσκο*, επιμέλεια Μιχάλης Σ. Μακράκης, Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων, εκδ. Linora, Αθήνα 1998, σσ. 77-90.

Γιαννόπουλος, Γιάννης, «Η τοπική ιστορία», στο: *Τοπική Ιστορία και Αρχαία*. Πρακτικά Δημέρου (Σάμος, 26-27 Απριλίου 1991), Σάμος 1992, σσ. 17-41.

δ) Κεφάλαια σε συλλογικά έργα

Croix, Alain, «L'histoire religieuse locale», στο: Alain Croix και Didier Guyvarc'h, *Guide de l'histoire locale*, εκδ. Seuil, Paris 1990, σσ. 177-195.

Γруντάκης, Γιάννης «Για μια παιδαγωγική του πολιτισμού», στο: *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σσ. 487-503.

Ο ερευνητής που χρησιμοποιεί ένα ξένο έργο, κανονικά οφείλει να παραθέτει στην πρωτότυπη γλώσσα συγγραφής του. Επειδή όμως υπάρχουν πολλές ξένες γλώσσες και δεν μπορούμε να τις γνωρίζουμε όλες, ούτε είναι και απαραίτητο, ορισμένες φορές χρησιμοποιούμε μεταφράσεις. Εάν η εργασία μας είναι πάνω στην ποίηση του Σαίξπηρ, δεν είναι επιστημονικά ορθό να παραθέτουμε από ελληνική μετάφραση. Εξαρτάται από το είδος της έρευνας που έχουμε αναλάβει, αν και πόσο συχνά θα παραπέμπουμε σε έργα από μετάφραση. Αν η πτυχιακή εργασία μας αφορά στη φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη, μπορούμε, εκτός από τις παραπομπές που θα κάνουμε στο πρωτότυπο, να παραθέτουμε από νεοελληνική μετάφραση του έργου του, αρκεί να δηλώνουμε το μεταφραστή και τον εκδότη του. Το ίδιο ισχύει, βέβαια, και για μελέτες άλλων που χρησιμοποιούμε από μετάφραση. Είναι καλό όμως να δίνουμε, την πρώ-

τη τουλάχιστον φορά, και τα στοιχεία της πρώτης έκδοσης. Ένας ενδεδειγμένος τρόπος είναι ο εξής:

Reynolds, L.D. & Wilson, N.G., *Scribes and Scholars. A guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Second Edition, revised and enlarged, Oxford University Press, London 1975 [Αντιγραφείς και φιλόλογοι. Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων, μετάφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1981].

Υπάρχουν και άλλοι τρόποι βιβλιογραφικών παραπομπών, όπως ο αποκαλούμενος αγγλοσαξονικός τρόπος (μέθοδος του Harvard). Σύμφωνα με αυτόν ακολουθείται η παρακάτω σειρά:

- ✓ Επώνυμο συγγραφέα (κόμμα)
- ✓ Όνομα ή αρχικά ονόματος (κόμμα)
- ✓ Έτος έκδοσης (τελεία)
- ✓ Τίτλος έργου
- ✓ Αριθμός έκδοσης, εφόσον δεν είναι η πρώτη έκδοση (τελεία)
- ✓ Εκδοτικός οίκος (κόμμα)
- ✓ Πόλη έκδοσης (κόμμα)
- ✓ Αριθμός σελίδων.

Παραδείγματα:

Ανδριώτης, Ν.Π., 1967. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*.² Εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, σ. 446.

Σεφέρης, Γ., 1962. *Δοκιμές*². Εκδ. Φέξη, Αθήνα, σ. 454.

Τσιμπούκης, Κ., (1985). *Τρόπος συγγραφής μιας επιστημονικής εργασίας*, β' έκδοση, Αθήνα.

Μαρκαντώνης, Ι., (1981). *Εισαγωγή εις την μεθοδολογίαν των επιστημών της αγωγής*, Αθήνα.

5. Διάρθρωση και συγγραφή της επιστημονικής εργασίας

Με την ολοκλήρωση της συλλογής του υλικού, τον έλεγχο των πηγών μας, την ταξινόμηση και την πρώτη διάρθρωση, μεταβαίνουμε στο επόμενο στάδιο της έρευνας, που είναι η διάρθρωση και η συγγραφή. Πρέπει να τονίσουμε ότι η συλλογή του υλικού είναι μια διαδικασία που δεν τελειώνει ποτέ: απλώς, κάποτε εγκαταλείπεται.

Σε όλα τα προηγούμενα στάδια έχουμε επεξεργαστεί και αναθεωρήσει το υλικό που συγκεντρώσαμε. Έχουμε σκεφθεί την κεντρική ιδέα και έχουμε προβληματιστεί πολύ πάνω στο θέμα. Γνωρίζουμε καλά τι θέλουμε να αποδείξουμε και, κυρίως, γνωρίζουμε πώς, με ποιον ακριβώς τρόπο, μπορούμε να πετύχουμε το σκοπό που έχουμε θέσει στην αρχή.⁴⁰ Έτσι, με την αναθεώρηση του υλικού και τον προγραμματισμό, βρίσκουμε σταδιακά τους τίτλους των διάφορων μερών και των κεφαλαίων, και ωριμάζει μέσα μας το τελικό σχεδιάγραμμα της εργασίας.⁴¹

Μετά τη συλλογή, τον έλεγχο και την αξιολόγηση του αποδεικτικού υλικού ακολουθεί η κατάταξή του, δηλαδή η δημιουργία ενός λεπτομερειακού διαγράμματος. Αυτό το λεπτομερειακό διάγραμμα υπακούει σε ένα γενικό-βασικό διάγραμμα, το διάγραμμα που καταρτίστηκε στην αρχή της έρευνας, και χρησιμεύει ως οδηγός πορείας, ως κατευθυντήριος άξονας της εργασίας.

Η διάρθρωση της εργασίας μπορεί καθ' οδόν να αλλάξει, να αναθεωρηθεί εν μέρει και να προσαρμοστεί στα προκύψαντα στοιχεία της έρευνας. Ακόμη και ο τίτλος μπορεί να αλλάξει υπό

40. Βλ. C. Cooper & E.J. Robbins, *The term paper*, Ithaca College Library, Ithaca, New York 1967, σ. 14.

41. Για μια σχεδιαστική προσέγγιση της γραφής βλ. Elizabeth Orna & Graham Stevens, *Οργάνωση των πληροφοριών στην έρευνα*, μετάφρ. Κατερίνα Κωστήου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 167-186.

το νέο φως των ερευνών. Η διάρθρωση απορρέει και βαίνει παράλληλα με την πρόοδο των εργασιών της έρευνας και αλλάζει μορφή διαδοχικά. «Με τη λέξη διάρθρωση εννοούμε την αρχιτεκτονική παρουσίαση της εργασίας. Εννοούμε ακριβώς τη θεμελιακή, τη σταδιακή επεξεργασία και τελευταία την κατάληξη σε συμπεράσματα είτε από τον ίδιο το συγγραφέα είτε από τον αναγνώστη, αφού βέβαια ο ίδιος ο συγγραφέας του δώσει τη δυνατότητα να προβεί στη συναγωγή συμπερασμάτων».⁴²

Για να επιτευχθεί ο σκοπός που θέσαμε στην αρχή και στον οποίο στοχεύει κάθε επιστημονική εργασία (πραγματεία, μελέτη, διατριβή, μονογραφία), δηλαδή στην αντικειμενική, βασισμένη σε δεδομένα της επιστήμης, πληροφόρηση, θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε το θέμα μας συστηματικά, μεθοδικά και λογικά.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ποτέ το σχεδιάγραμμα που καταστρώσαμε στην αρχή. Στο παρόν σημείο το αρχικό σχέδιο της εργασίας είναι περισσότερο αναλυτικό και με βάση αυτό κατατάσσουμε τις σημειώσεις μας κατά ενότητες. Φροντίζουμε να εξασφαλίσουμε με τη δομή του πλάνου τη λογική συνέπεια του κειμένου μας. Χρειάζεται μεγάλη προσοχή κατά τη διάρκεια της σύνταξης της μελέτης ώστε να μην εκφεύγουμε από τα όρια του θεματός μας. Πυξίδα μας θα είναι η αποδεικτική συλλογιστική μας και ο τελικός σκοπός μας η απόδειξη των θέσεών μας. Δεν πρέπει να παρασυρόμαστε από άλλες πληροφορίες, αναλύσεις ή παρατηρήσεις, όσο ενδιαφέρουσες και αν είναι.

α) Δομή της εργασίας

Η επιστημονική εργασία πρέπει να αποτελεί συγκροτημένη απόδειξη της κεντρικής ιδέας που θέσαμε στην αρχή. Για να είναι περισσότερο κατανοητά τα αποτελέσματα της έρευνάς μας

42. Βλ. Αχιλλέας Ανθεμίδης, *Jus Promovendi. Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας και συγγραφικής*, εκδ. Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1978², σ. 60.

πρέπει να παρουσιάζονται διαρθρωμένα σε μια αρχιτεκτονική δομή, με τα διάφορα μέρη, κεφάλαια και υποκεφάλαια να διαδέχονται το ένα το άλλο σε λογική ακολουθία. Η δομή της έρευνας πρέπει να διαγράφεται καθαρά και να αναδεικνύει τη συλλογιστική του θέματος, τις προηγούμενες έρευνες, τη δική μας υπόθεση και την προοπτική της, τα στοιχεία και τα τεκμήρια και, τέλος, τα συμπεράσματα.

Προτού καταλήξουμε στο τελικό σχέδιο της σύνθεσης, θα χρειαστεί να προβούμε σε μια πρώτη σύνταξη, να κάνουμε διορθώσεις, αλλαγές και νέα επεξεργασία του υλικού, πριν από την τελική διαμόρφωση και σύνταξη. Από το σύνολο του υλικού που έχουμε συγκεντρώσει, θα επιλέξουμε και θα χρησιμοποιήσουμε εκείνο που μας είναι απαραίτητο για το σκοπό μας, ό,τι τεκμηριώνει περισσότερο την ανάπτυξη των θέσεών μας. Τις υπόλοιπες πληροφορίες θα τις τοποθετήσουμε σε φακέλους για μελλοντική χρήση. Θα ταξινομήσουμε τις κάρτες μας ανάλογα με τη δομή που παίρνει η εργασία (μέρη, κεφάλαια, υποκεφάλαια), ενέργεια που θα μας βοηθήσει πολύ στη συγγραφή. Θα χρησιμοποιήσουμε τις σημειώσεις εκείνες που είναι σχετικές με το θέμα μας, για να υποστηρίξουμε μία άποψη και να ενδυναμώσουμε μία θέση μας. Γνωρίζουμε ότι η επιστημονική εργασία χρειάζεται δεύτερο και τρίτο γράψιμο. Δεν απογοητευόμαστε, γιατί δε γίνεται αλλιώς. Μόνο έτσι μπορούμε να πούμε ότι ελέγχουμε το υλικό μας και η μελέτη μας είναι δυνατό πλέον να λάβει την οριστική μορφή της.

Χρειάζεται τέχνη και ικανότητα για να υποτάξει ο ερευνητής το υλικό του. Κατ' αρχάς, όπως είπαμε ήδη, σωστή εκτίμηση των κάθε είδους πληροφοριών· προσεκτική χρήση των στατιστικών στοιχείων και των μαρτυριών· επιχειρηματολογία και κατάλληλη χρήση των παραδειγμάτων. Επίσης, το αποδεικτικό υλικό πρέπει να περιλαμβάνει και τα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα, και, τέλος, η εξέταση να είναι αντικειμενική.

Ο ερευνητής ασκεί αντικειμενική και εμπειριστατωμένη κρι-

τική στα έργα που χρησιμοποιεί, διατυπώνει προσωπικές εκτιμήσεις, επιχειρηματολογεί και συνάγει τα απαραίτητα συμπεράσματα. «Τα συμπεράσματα του ερευνητή πρέπει να τα συνέχει, με έναν γενικότερο τρόπο, η προβληματική που προσανατολίζει την έρευνα ως σύνολο: αυτή πρέπει να στηρίζουν, να διευρύνουν και να εξελίσσουν».⁴³

Συνήθως, μια επιστημονική εργασία αποτελείται από πρόλογο, εισαγωγή, κύριο μέρος, επίλογο, παράρτημα ή παραρτήματα (εφόσον χρειάζεται), υπομνήματα εικόνων (εφόσον έχουμε χρησιμοποιήσει φωτογραφικό ή άλλο παρεμφερές υλικό), ευρετήριο ή ευρετήρια, βιβλιογραφία και πίνακα περιεχομένων. Η σημασία του διαγράμματος έγκειται στο πώς πρέπει να ταξινομηθεί το υλικό στο εσωτερικό κάθε ενότητας, ώστε να αποτελέσει οργανωμένο σύνολο με καθαρό και ολοκληρωμένο νόημα.⁴⁴

Ο πρόλογος συνήθως περιέχει προσωπικές παρατηρήσεις του συγγραφέα σχετικά με την επιλογή του θέματος, με τις συνθήκες εργασίας, τις δυσκολίες, τις τυχόν ελλείψεις, καθώς και ευχαριστίες σε πρόσωπα που πραγματικά βοήθησαν. Η έκταση του προλόγου δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 1-2 σελίδες.

Στην εισαγωγή γίνεται η περιγραφή του θέματος και η αιτιολόγηση της επιλογής του. Ακολουθεί ευρεία ιστορική ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και παρουσιάζεται η σχέση της επιχειρούμενης έρευνας με τα πρόσφατα πορίσματα της επιστήμης. Παρουσιάζεται, επίσης, η μέθοδος εργασίας και διατυπώνονται οι σκοποί της έρευνάς μας.

Η συγγραφή της εισαγωγής απαιτεί λεπτομερειακή γνώση της επιχειρηματολογίας και της προβληματικής του θέματος. Για το λόγο αυτό είναι λογικό, μολονότι φαίνεται πρωθύστερο, να γραφεί στο τέλος.

Το κύριο μέρος διαρθρώνεται, ανάλογα με το θέμα, σε διάφο-

43. Θρασύβουλος Μπέλλας, *Δομή και γραφή της επιστημονικής εργασίας. Με βάση την εμπειρική παιδαγωγική έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 171.

44. Βλ. και Θρ. Μπέλλας, *ό.π.*, σσ. 17-55, 88-95, 149-190.

ρα τμήματα (συνήθως τρία), τα οποία υποδιαιρούνται σε κεφάλαια (δύο με τρία το καθένα) και υποκεφάλαια. Τα κεφάλαια πάλι απαρτίζονται από μικρότερες ενότητες και παραγράφους. Οι υποδιαιρέσεις αυτές δεν είναι όλες απαραίτητες πάντοτε. Δεν πρέπει να λησμονούμε όμως ότι το θέμα μας, το είδος της έρευνας που ετοιμάζουμε, είναι αυτό το οποίο καθορίζει τη δομή.

Στα μέρη τού κυρίως σώματος παρουσιάζουμε τις πηγές μας και αναπτύσσουμε τις θέσεις μας. Τεκμηριώνουμε τις απόψεις μας με επιχειρήματα και εφαρμόζουμε τη μέθοδο έρευνας που επιλέξαμε. Δίνουμε ιδιαίτερη προσοχή στη λογική αλληλουχία των ιδεών και στην όλη συνοχή της μελέτης. Η μετάβαση από τη μια παράγραφο στην άλλη και από το ένα κεφάλαιο στο άλλο πρέπει να γίνεται ομαλά, όπως το απαιτεί η δομή. Όταν κλείνουμε μια ενότητα, φροντίζουμε να εισάγουμε ομαλά την επόμενη και όταν αρχίζουμε τη νέα ενότητα, τη συνδέουμε λογικά με την προηγούμενη.

Στην τελική σύνταξη αιτιολογούμε και στηρίζουμε τις σκέψεις μας σε δεδομένα. Αποφεύγουμε την ασάφεια και προτιμάμε τη σαφήνεια και τη λιτότητα. Χρησιμοποιούμε παραδείγματα όταν αυτό είναι απαραίτητο για να διευκρινίσουμε κάτι, χωρίς να δημιουργούμε πλατειασμούς ή να ανακόπτουμε την εξέλιξη της εργασίας. Οι μαρτυρίες ατόμων αναγνωρισμένου κύρους πρέπει να είναι τεκμηριωμένες και επαρκείς, προκειμένου να γίνονται κατανοητές και να ενισχύουν τη σκέψη και τις απόψεις του συγγραφέα.

Για να έχουν αποδεικτική ισχύ τα επιχειρήματά μας φροντίζουμε ώστε τα συμπεράσματα να απορρέουν με λογική αναγκαιότητα από τις προκειμένες και να μη χρησιμοποιούμε παραλογικούς συλλογισμούς.

Για να είναι αξιόλογο το αποδεικτικό υλικό πρέπει να περιλαμβάνει τα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα, τις άμεσες και έμμεσες πηγές και, τέλος, να είναι αντικειμενικό. Δεν πρέπει να καταφεύγουμε σε παραπειστικά και συναισθηματικά στοιχεία.

Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στη χρήση των στατιστικών στοιχείων, τα οποία πρέπει να παρατίθενται αναλλοίωτα. Πρέπει να γνωρίζουμε πώς τέθηκαν οι ερωτήσεις, πώς επιλέχθηκαν όσοι ρωτήθηκαν, ποιος συγκέντρωσε τα στατιστικά δεδομένα και για ποιο λόγο.

Για να πείσουμε, κάνουμε επίκληση στη λογική, στηριζόμαστε σε στοιχεία και γεγονότα, και συγχρόνως χρησιμοποιούμε επιχειρήματα και τεκμήρια. Η σκέψη μας ακολουθεί συγκεκριμένη συλλογιστική πορεία και χρησιμοποιούμε τη σωστή επιχειρηματολογία όταν θέλουμε να πείσουμε με λογικές αποδείξεις. Τα επιχειρήματά μας πρέπει να έχουν εγκυρότητα, αλήθεια και ορθότητα.

Βεβαίως, πρέπει να τονίσουμε ότι, επειδή ο σχεδιασμός της επιστημονικής έρευνας δε διαμορφώνεται με μοναδικό κριτήριο την ανακάλυψη της αλήθειας για τον κόσμο, αλλά επηρεάζεται από κοινωνικούς, πολιτικούς κ.ά. παράγοντες, η ιδέα της ουδετερότητας της επιστήμης είναι μάλλον έκφραση ενός ιδανικού και όχι μιας πραγματικότητας.

Ο επίλογος συνήθως είναι σύντομος. Παρουσιάζουμε τα συμπεράσματα της έρευνάς μας και τα συσχετίζουμε με τα γενικότερα πορίσματα της επιστήμης. Τονίζουμε τη συμβολή της έρευνάς μας στην προαγωγή αυτής και υποστηρίζουμε την ανάγκη συνέχισης της έρευνας προς την ίδια ή διαφορετική κατεύθυνση, αν συντρέχει βέβαια, τέτοιος λόγος.

Στον επίλογο παρουσιάζουμε τα πορίσματα της έρευνας που κάναμε και όχι αναπόδεικτες θεωρίες· επίσης, δεν προσπαθούμε να διορθώσουμε τις ατέλειες της εργασίας μας.

Στο τέλος της μελέτης παρατίθεται βιβλιογραφία και, ενδεχομένως, παραρτήματα και υπομνήματα. Η επιστημονική εργασία μπορεί να περιέχει πίνακες, σχεδιαγράμματα, χάρτες, γραφικές παραστάσεις και άλλο εικονογραφικό υλικό, με το οποίο ο συγγραφέας προσπαθεί να καταστήσει πιο κατανοητά και πιο πειστικά τα δεδομένα της έρευνάς του.

Στη βιβλιογραφία καταγράφουμε τις πηγές και τα βοηθήματα που χρησιμοποιήσαμε. Τον τρόπο, με τον οποίο καταχωρίζουμε τα στοιχεία της βιβλιογραφίας θα τον παρουσιάσουμε αμέσως παρακάτω και θα δώσουμε παραδείγματα.⁴⁵

Στα παραρτήματα και στα υπομνήματα μπορούμε να παραθέσουμε συμπληρωματικά για τη μελέτη στοιχεία, όπως πηγές, πίνακες, ευρετήρια κ.τ.λ.

Η σελίδα τίτλου περιέχει τον τίτλο της εργασίας, το όνομα του ερευνητή, το όνομα του Πανεπιστημίου (ή άλλου ιδρύματος), στα πλαίσια του οποίου έγινε η έρευνα, το όνομα του επιβλέποντος καθηγητή, καθώς και τα ονόματα των μελών της εξεταστικής επιτροπής και την ημερομηνία υποστήριξης.

Ειδικά για τον τίτλο οφείλουμε να τονίσουμε ότι πρέπει να είναι λειτουργικός, να προσδιορίζει επακριβώς το περιεχόμενο της εργασίας και σε καμία περίπτωση να μη λειτουργεί παραπλανητικά.

Ο τίτλος δεν μπορεί πάντοτε να πάρει από την αρχή την οριστική μορφή του. Πρέπει να παρακολουθεί την εξέλιξη της έρευνας και να τροποποιείται ανάλογα, ώσπου να λάβει στο τέλος την οριστική του μορφή. Το περιεχόμενο της εργασίας θα καθορίσει αποφασιστικά την τελική μορφή του τίτλου.

Τα αναγκαία χαρακτηριστικά του τίτλου μιας επιστημονικής εργασίας, οι αρετές του, ώστε να ανταποκρίνεται στο ρόλο του, θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως εξής: σαφήνεια και ακρίβεια, επιστημονική ορολογία, αντιστοιχία με το περιεχόμενο και, τέλος, ελκυστική παρουσίαση.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ζούμε στην εποχή της πληροφορικής και ότι για να μπορέσουμε να κερδίσουμε το αναγνωστικό κοινό, να πείσουμε δηλαδή τον αναγνώστη να μας αφιερώσει τον πολύτιμο χρόνο του, θα πρέπει ο τίτλος να είναι ελ-

45. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Σύστημα βιβλιογραφίας. Θεωρία και πρακτική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997² (α' εκδ. 1987).

κυστικός, να παρουσιάζει δηλαδή το περιεχόμενο του έργου με τρόπο που να το αναδεικνύει. «Ο τίτλος αποτελεί το πρώτο μέσο που έχει στη διάθεσή του ο συγγραφέας, για να οδηγήσει το κορεσμένο μάτι του αναγνώστη στο δικό του άρθρο. Από την άποψη αυτή, θα 'λεγε κανείς ότι ο τίτλος παίζει ρόλο τόσο σημαντικό όσο και η ονομασία ενός εμπορικού προϊόντος ή το μοτίβο μιας διαφημιστικής εκστρατείας». ⁴⁶ Αν ο τίτλος δεν είναι ακριβής ως προς το περιεχόμενο της εργασίας, τότε η εργασία είναι παραπειστική ή ανέντιμη.

Ο τίτλος μιας επιστημονικής εργασίας για να είναι λειτουργικός πρέπει να βρίσκεται σε αντιστοιχία με το υλικό, να υπάρχει αντιστοιχία του τίτλου με το περιεχόμενο. Ο λειτουργικός τίτλος οφείλει να παραπέμπει άμεσα, με σαφήνεια και ακρίβεια στο θέμα, ώστε να καθοδηγεί, να κατευθύνει, να αναδεικνύει το περιεχόμενο, να ανεβάζει το ενδιαφέρον γι' αυτό, τονίζοντας την πρωτοτυπία του, χωρίς όμως να δημιουργεί ψευδείς προσδοκίες.

Η εργασία μας εάν επιθυμούμε, μπορεί να συνοδεύεται από μια σύντομη και περιεκτική περίληψη. Πρέπει να γνωρίζουμε ότι στην περίληψη δεν αναφέρουμε τίποτα το περιττό, ούτε παραλείπουμε κάτι το ουσιαστικό. Έχει καθαρά πληροφοριακό ρόλο και χρησιμεύει για να γίνει ευρύτερα γνωστή η μελέτη και να καταχωριστεί στα σχετικά ευρετήρια. Συνήθως η περίληψη συντάσσεται σε μια από τις γνωστές ξένες γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά ή ιταλικά) και η έκτασή της δεν υπερβαίνει τη μία-μιάμιση σελίδα.

Συνοψίζοντας σχετικά με τη δομή, πρέπει να τονίσουμε ότι ο αναγνώστης πρέπει να μπορεί να διακρίνει τα μέρη που αποτελούν το έργο και να μπορεί να ανιχνεύσει τις σχέσεις και τον τρόπο, με τον οποίο οργανώνονται τα μέρη αυτά.

Πρέπει να είναι σαφές ποιες είναι οι γνώμες και ποιες οι αλήθειες, ποια είναι τα συμπεράσματα και ποιες οι προτάσεις

46. Π.Α. Γεράκης - Α.Γ. Σφήκας, *Το ερευνητικό δημοσίευμα*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 4.

που τα στηρίζουν, πώς μια ιδέα σχετίζεται με μια άλλη, ποιο υλικό είναι άσχετο με το θέμα, ποια είναι τα κύρια νοήματα και οι πληροφορίες και ποια τα δευτερεύοντα.

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι κατά την ανάπτυξη ενός θέματος χρησιμοποιούμε τις γνώσεις των προκατόχων μας, στηριζόμαστε σε στοιχεία και θέσεις που αντλούμε από άλλους, αλλά σχηματίζουμε τη δική μας γνώμη. Μελετάμε το πρόβλημα χωρίς να επηρεαζόμαστε από τους άλλους και προσπαθούμε να δημιουργήσουμε πρωτότυπο έργο. Χρησιμοποιούμε τις ξένες σκέψεις και τα στοιχεία, χωρίς να θυσιάζουμε σ' αυτά την πνευματική μας ελευθερία.

β) Γλώσσα και ύφος

Μετά τη συγκέντρωση, την ταξινόμηση και τη διάρθρωση του υλικού μπορούμε να προχωρήσουμε στην επεξεργασία του και τη συγγραφή της εργασίας.

Για να είμαστε πειστικοί και να μπορέσουμε να μεταδώσουμε σωστά τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, πρέπει η εργασία μας να είναι γλωσσικά άψογη. Η σαφήνεια στη διατύπωση, η καθαρότητα και η ευκρίνεια στη γραφή είναι εκ των ων ουκ άνευ σε μια επιστημονική μελέτη.

Νωρίς θα αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της γλώσσας και του ύφους. Κατ' αρχάς όμως, ας εξετάσουμε σε ποιον απευθυνόμαστε. Στον καθηγητή μας, στους συμφοιτητές μας, στους ειδικούς, στο ευρύ κοινό, σε ποιον;

Βεβαίως και απευθυνόμαστε πρωτίστως στους καθηγητές μας, αλλά ο λόγος μας πρέπει να είναι κατανοητός από όλους. Γι' αυτό, λοιπόν, η γλώσσα της εργασίας μας πρέπει να έχει ακρίβεια και σαφήνεια· να εξηγούμε και να αναλύουμε τους όρους που χρησιμοποιούμε, και ακόμη, το ύφος να είναι καταληπτό και ομαλό.

Το πρόβλημα της γλώσσας και του ύφους είναι συχνά από τα σημαντικότερα εμπόδια που θα συναντήσουμε στην ερευνη-

τική μας προσπάθεια. Δεν είναι του παρόντος, ωστόσο, να καταφύγουμε εδώ σε γλωσσικές συμβουλές ούτε και να δώσουμε μαθήματα ύφους. Οφείλουμε μόνο να τονίσουμε πως τα κενά και τις ελλείψεις που έχει ο φοιτητής από τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση –τα οποία είναι δυστυχώς αρκετά– πρέπει να τα καλύψει με προσωπική προσπάθεια, αν πραγματικά επιθυμεί να προχωρήσει στον τομέα της έρευνας. Πρέπει να συνειδητοποιήσει πως χωρίς γλωσσική επάρκεια δεν μπορούμε να ανακοινώσουμε και να παρουσιάσουμε με τρόπο επιστημονικό τα αποτελέσματα καμιάς έρευνας.

Ο ερευνητής πρέπει να συνηθίσει να εργάζεται, κυρίως στο στάδιο της σύνθεσης, έχοντας δίπλα του κατάλληλα λεξικά, καθώς και το συντακτικό και τη γραμματική της νεοελληνικής γλώσσας. Τελευταία κυκλοφόρησαν ιδιαίτερα χρήσιμα λεξικά όπως το *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1998). Πρόκειται, ουσιαστικά, για το πρώτο μεγάλο χρηστικό, ερμηνευτικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας. Υπάρχει, επίσης, το *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας του Γιώργου Μπαμπινιώτη* (Αθήνα 1998) και το *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας* του Εμμ. Κριαρά (Αθήνα 1995). Γραμματικές και συντακτικά υπάρχουν πολλά: Μπορεί κανείς να αρκестεί στα εγχειρίδια του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, του Αγ. Τσομπανάκη, του Χρ. Τσολάκη και του Αχιλλέα Τζαρτζάνου.⁴⁷ Χρήσιμα και πρακτικά είναι και τα δύο πονήματα της Ιωάννας Παπαζαφείρη, *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*.⁴⁸ Μόλις πρόσφατα κυκλοφόρησε η *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (επιμ. Μιχάλης Ζ. Κοπιδάκης), από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

47. Βλ., επίσης, Χρίστος Τσολάκης, *Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική*, εκδ. Νησίδες, 2 τόμοι, Αθήνα 1999.

48. Εκδ. Σμίλη, τόμ. Α', Αθήνα 1996¹¹, τόμ. Β', Αθήνα 1997.

(Αθήνα 1999) και η *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (επιμ. Α.Φ. Χριστίδης), από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2001). Πολλά έχει να ωφεληθεί ο ερευνητής από τις εξαιρετικές αυτές έκδοσεις, και την αναλυτική βιβλιογραφία τους.

Μελέτη, λοιπόν, και πάλι μελέτη. Για να ελέγξουμε πάντως τη γραφή χρειάζεται μεγάλη προπόνηση. Το προσωπικό ύφος κατακτάται με τον καιρό. Εδώ περιοριζόμαστε σε γενικές συμβουλές. Δεν πρέπει να γράφουμε μακροσκελείς προτάσεις, γιατί θα είμαστε δυσνόητοι και θα κάνουμε λάθη. Μικρές προτάσεις και καθαρά νοήματα. Σοφόν το σαφές, έλεγαν οι αρχαίοι και είχαν δίκιο. Χρειάζεται προσοχή στη σωστή επιλογή των λέξεων και των όρων που χρησιμοποιούμε: προσοχή, επίσης, στην ορθογραφία, στη σύνταξη, στη στίξη. Εκτός από τη σαφήνεια και τη λιτότητα στη διατύπωσή μας, τη δόκιμη χρήση της γλώσσας, είναι απαραίτητη επιπλέον και η λογική σειρά και η ενότητα στην παρουσίαση των ιδεών και των επιχειρημάτων.

Για την καλύτερη επικοινωνία με τον αναγνώστη ο ερευνητής οφείλει να αποφεύγει το υποκειμενικό ύφος: μπορεί να χρησιμοποιεί το τρίτο ενικό ή το τρίτο πληθυντικό. Πρέπει να αποφεύγει το πρώτο ενικό πρόσωπο (*νομίζω* ότι, όπως *είπα* παραπάνω, θα σας *παρουσιάσω* κ.τ.λ.). Το κείμενό του πρέπει να χαρακτηρίζεται από αντικειμενικότητα και ο ίδιος να φαίνεται ότι παραμένει σε απόσταση από το γραπτό του.

Οι αρετές του καλού συγγραφέα είναι πρωτίστως η ικανότητά του να υποτάσσει το υλικό του σε συλλογισμούς και επιχειρήματα, να διατυπώνει τις σκέψεις του με λογική σειρά, να έχει το χάρισμα της σαφήνειας, της ακρίβειας και της καθαρότητας στη διατύπωση του κειμένου. Επομένως, αρετές που πρέπει να χαρακτηρίζουν τον καλό συγγραφέα και το κείμενό του είναι: η αλληλουχία στα διανοήματα του κειμένου, η ομοιομέρεια, η εντιμότητα απέναντι στους άλλους, και πάνω απ' όλα, η μέγιστη αρετή ενός έργου, η προσήλωση στο καθήκον για τη φανέρωση της αλήθειας.

Ο καλός συγγραφέας (ερευνητής) οφείλει να αποφεύγει τη χρησιμοποίηση ανοίκειων φράσεων, την προχειρότητα, την επιπολαιότητα, την αλαζονική γραφή, την εριστική διάθεση, τη χρησιμοποίηση λέξεων που δεν είναι δόκιμες, ή σοφισμάτων, την οικειοποίηση ξένων απόψεων, τη διαστρέβλωση ξένων θέσεων.⁴⁹ Ο λόγος του δεν πρέπει να είναι αφοριστικός και δογματικός, αλλά αποδεικτικός.

Η συγγραφή εξαρτάται σημαντικά από το талант, τη διακριτική ικανότητα και την ευστροφία του συγγραφέα. Οποιοσδήποτε οδηγίες έχουν μόνο βοηθητικό χαρακτήρα και δεν καταργούν την ατομική πρωτοβουλία. Ο συγγραφέας πρέπει να έχει αποκτήσει την ικανότητα να δαμάζει το υλικό του, να το εξετάζει από κάθε πλευρά με βάση τη λογική και κριτική ικανότητά του, να θέτει ερωτήματα (προβλήματα) και να αναζητεί στο υλικό αυτό τις απαντήσεις. Η επιστημονική εργασία στην ουσία της είναι διάλογος του συγγραφέα με το υλικό του, η δε συγγραφή αποτελεί καταγραφή της διαπλοκής αυτού του διαλόγου.⁵⁰ Δεν πρέπει να ξεχνούμε, ωστόσο, ότι το καλό γράψιμο προϋποθέτει επαρκή κατανόηση του θέματος, επί του οποίου καλούμαστε να γράψουμε.

γ) Παραθέματα και παραπομπές

Από τις πηγές και τα βοηθήματα που θα μελετήσουμε, θα χρησιμοποιήσουμε στοιχεία και πληροφορίες για τη σύνταξη της δικής μας έρευνας. Όταν συντάσσουμε την εργασία μας, θα χρειαστεί να παραθέσουμε αποσπάσματα από τις πηγές μας, αλλά και από τα βοηθήματα. Ανάλογα με το είδος και τον τύπο της εργασίας παραθέτουμε περισσότερο ή λιγότερο –πάντοτε όμως με μέτρο–, όταν κρίνουμε ότι το παράθεμα είναι απαραίτητο. Πρέπει πάντως να αποφεύγουμε πάση θυσία τις κοινοτοπίες.

49. Βλ. Αχ. Ανθεμίδης, *ό.π.*, σσ. 60-67.

50. Βλ. Γ.Δ. Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 95.

Είναι φυσικό ότι δεν πρέπει να παραθέτουμε μεγάλης έκτασης κείμενα. Ακόμη και όταν πρόκειται για την κύρια πηγή μας, η έκταση κάθε φορά δεν πρέπει να υπερβαίνει τις δέκα-δεκαπέντε γραμμές. Εάν για την ανάλυσή μας και την ερμηνεία θεωρούμε ότι το κείμενο της πηγής είναι απαραίτητο, τότε το παραθέτουμε ολόκληρο σε παράρτημα, στο τέλος, για να μη διασπάται η ενότητα του κειμένου.

Από τα βοηθήματα που θα χρησιμοποιήσουμε, παραθέτουμε αποσπάσματα, όταν είναι πραγματικά απαραίτητα· όταν δηλαδή ενδυναμώνουν τον ισχυρισμό μας και ενισχύουν την επιχειρηματολογία μας. Τα παραθέματα και οι παραπομπές γίνονται για να δηλώσουμε την πηγή μας, να ενισχύσουμε και να επικυρώσουμε την άποψή μας και να επιτρέψουμε στον αναγνώστη να εντοπίσει τις πηγές μας, εφόσον επιθυμεί να εμβαθύνει στο θέμα.

Για να ενισχύσουμε, λοιπόν, την αξιοπιστία ενός επιχειρήματος και να υποστηρίξουμε καλύτερα τη θέση μας, επικαλούμαστε τη μαρτυρία ενός ειδικού που υποστηρίζει την ίδια θέση και θεωρείται αυθεντία στον τομέα του. Η επίκληση αυθεντίας που συμερίζεται μια συγκεκριμένη θέση, με τη μορφή παραπομπών και παραθεμάτων, συνηθίζεται στην επιστημονική έρευνα και στις επιστημονικές εργασίες, αλλά η κατάχρηση φανερώνει πενία επιχειρημάτων και έλλειψη πρωτοτυπίας στη σκέψη. Τα αποσπάσματα που θα χρησιμοποιήσουμε πρέπει να αποδίδουν το πραγματικό νόημα του κειμένου.

Κάθε φορά που παραθέτουμε ένα απόσπασμα ή δανειζόμαστε μια πληροφορία, πρέπει να δηλώνουμε με ακρίβεια την πηγή μας. Έτσι φαίνεται καθαρά και η δική μας συνεισφορά πέρα από το έργο όσων προηγήθηκαν. Είναι θέμα επιστημονικής δεοντολογίας και εντιμότητας. Σε αντίθετη περίπτωση, υποπίπτουμε στο αδίκημα της λογοκλοπής, που είναι κολάσιμο ποινικά και ασυγχώρητο στην επιστημονική κοινότητα. Τον τρόπο, με τον οποίο παραπέμπουμε στις υποσημειώσεις ή στο ίδιο το

κείμενο, θα τον δούμε αμέσως παρακάτω.

Τα παραθέματα των πηγών πρέπει να προέρχονται από την κατά τεκμήριο εγκυρότερη έκδοση. Για τους σύγχρονους συγγραφείς χρησιμοποιούμε την πρώτη ή την τελευταία αναθεωρημένη έκδοση. Τους ξένους συγγραφείς, κυρίως τους λογοτέχνες και τους ποιητές, τους παραθέτουμε στο πρωτότυπο. Όταν χρησιμοποιούμε έναν ξένο συγγραφέα απλώς και μόνο για να αντλήσουμε μια πληροφορία, μια κρίση ή γνώμη, μπορούμε να αξιοποιήσουμε κάποια μετάφραση, αρκεί να δηλώσουμε τον ακριβή ξενόγλωσσο τίτλο και το όνομα του μεταφραστή, όπως το αναφέραμε παραπάνω.

Όταν το κείμενο που παραθέτουμε είναι μικρό (έως τρεις αράδες) το εντάσσουμε στον δικό μας γραπτό λόγο κανονικά, αλλά εντός εισαγωγικών. Όταν είναι μεγαλύτερο, παρατίθεται εκτός κειμένου σε ιδιαίτερη παράγραφο, χωρίς εσοχή και χωρίς εισαγωγικά. Η αναγνώριση γίνεται από τα μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιούμε στον υπολογιστή μας ή το μονό διάκενο παλαιότερα της γραφομηχανής.

Τα παραθέματα πρέπει να είναι πιστά. Αν θέλουμε να παραλείψουμε ένα μέρος τους, θα το δηλώσουμε με τρεις τελείες μέσα σε αγκύλες [...]. Αν στο κείμενο που παραθέτουμε διαπιστώσουμε κάποιο ορθογραφικό λάθος ή άλλο σφάλμα, δεν το διορθώνουμε· για να δείξουμε όμως ότι δεν οφείλεται σε μας, σημειώνουμε μέσα σε αγκύλη το λατινικό επίρρημα *sic*, που σημαίνει ότι έτσι έχει γραφεί στο πρωτότυπο. Η χρήση αυτή λειτουργεί κανονικά ως προφύλαξη, αλλά ενίοτε και ως ειρωνική υπογράμμιση.

Η παραπομπή στο έργο κάποιου άλλου συγγραφέα πρέπει να είναι σαφής, ορθή και ακριβής. Δεν παραθέτουμε ποτέ, αντιγράφοντας από άλλο παράθεμα ούτε και από πηγή από δεύτερο χέρι, χωρίς να το δηλώσουμε.

Σχετικά με τους τίτλους των έργων είναι σωστό να ακολουθούμε τη συνήθεια κάθε κράτους. Στα ελληνικά γράφουμε με κε-

φαλαίο μόνο την πρώτη λέξη. Το ίδιο ισχύει για τα γαλλικά και τα ιταλικά. Στα γερμανικά με κεφαλαία αποδίδονται τα ουσιαστικά, γιατί αυτή είναι και η κανονική χρήση τους. Στους αγγλικούς τίτλους σημειώνουμε με κεφαλαίο τα ονόματα, τα επίθετα και τα ρήματα (όχι όμως τα άρθρα, τις προθέσεις, τους συνδέσμους, τα επιρρήματα και τα μόρια).

Καταχωρίζουμε την πόλη έκδοσης στη γλώσσα της. Με ελληνική γραφή μπορεί να μπουν οι τόποι έκδοσης που έχουν αποκτήσει ελληνικό τυπικό: Παρίσι, Λονδίνο, Βερολίνο, Ρώμη κ.τ.ό. Δεν εξελληνίζουμε τα ξένα ονόματα, εκτός από τις περιπτώσεις της δόκιμης παράδοσης. Χρήσιμες πληροφορίες για τις παραπομπές και τα σχετικά θέματα υπάρχουν στο British Standards Institute, *Recommendations for Citing Publications by Bibliographic References*, London 1978.⁵¹

δ) Υποσημειώσεις

Οι σημειώσεις χρησιμοποιούνται για να επεξηγήσουν έννοιες, οι οποίες, αν περιλαμβάνονταν στο κυρίως κείμενο, θα διέκοπταν την κανονική ροή του και θα ζημίωναν τη συνοχή του. Χρησιμοποιούνται, επίσης, για να δηλώνουμε, όπως είπαμε, την πηγή του παραθέματος και για να δίνουμε πρόσθετες βιβλιογραφικές ενδείξεις για το θέμα που πραγματευόμαστε. Οι σημειώσεις μας επιτρέπουν ακόμη να δημιουργούμε πρόσθετα παραθέματα και δευτερεύοντα σχόλια, να δίνουμε επιπλέον πληροφορίες για την υπόθεσή μας, χωρίς να βαρύνουμε υπερβολικά το κείμενό μας. Στις σημειώσεις, τέλος, αποδίδουμε, όταν χρειάζεται, τη μετάφραση ενός παραθέματος που έχουμε στο κείμενο στα αρχαία ελληνικά, στα λατινικά ή σε κάποια ξένη γλώσσα.

51. Καθώς η τεκμηρίωση μέσω των νέων τεχνολογιών είναι σήμερα μια πραγματικότητα, ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος συχνά να παραπέμπει σε ηλεκτρονικούς τόπους (sites). Για τα ισχύοντα διεθνή standards βλ. *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities* (<http://www.fordham.edu/halsall/cite.html>).

Χρειάζεται, ωστόσο, μέτρο στη χρήση των υποσημειώσεων και των παραπομπών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως μια εργασία με υπερβολικό φόρτο σημειώσεων μπορεί να εκληφθεί ως προσπάθεια επίδειξης πολυμάθειας. Όχι, λοιπόν, σημειώσεις κατάφορτες με δευτερεύουσες πληροφορίες που δεν σχετίζονται άμεσα με το εξεταζόμενο θέμα· ούτε όμως και εργασία με ελάχιστες παραπομπές, πράγμα που δηλώνει περιορισμένη έρευνα και έλλειψη γνώσεων.⁵²

Η θέση των σημειώσεων μπορεί να είναι στο κάτω μέρος της σελίδας (υποσελίδες σημειώσεις), στο τέλος του κεφαλαίου ή και στο τέλος του βιβλίου. Η τελευταία περίπτωση πρέπει να αποφεύγεται, γιατί δεν είναι καθόλου πρακτική. Όταν γράφουμε σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, μπορούμε εύκολα να θέτουμε τις σημειώσεις μας στο τέλος της σελίδας με συνεχόμενη αρίθμηση. Είναι η πιο κατάλληλη μέθοδος παραπομπής, γιατί ο αναγνώστης έχει αμέσως μπροστά στα μάτια του τη βιβλιογραφική αναφορά. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, τοποθετούμε στο κείμενό μας, στο τέλος της φράσης που αναφέρεται στη δάνεια ιδέα, έναν ανωφερή δείκτη^{1,2,3...} και στην υποσημείωση αναφέρουμε τα πλήρη στοιχεία (βλ. πίνακες 1 και 6): το όνομα του συγγραφέα αρχικά, το επώνυμο στη συνέχεια κ.τ.λ. Στο τέλος της εργασίας, στη βιβλιογραφία, θα επαναλάβουμε τα έργα, αλλά με αλφαβητική σειρά· το επώνυμο πρώτα και το όνομα αμέσως μετά (βλ. πίνακα 3).⁵³ Το σύστημα αυτό απαιτεί περισσότερη δουλειά εκ μέρους του συγγραφέα, αλλά σέβεται και διευκολύνει πραγματικά τον αναγνώστη.

52. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Υποσημειώσεις και παραπομπές*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σσ. 9-27. Τώρα διαθέτουμε ένα ολόκληρο βιβλίο, αφιερωμένο στην ιστορία της υποσημείωσης και στη διττή υπόσταση της ιστορικής γραφής: Anthony Grafton, *Η υποσημείωση, μια παράξενη ιστορία*, μετάφρ. Γκόλφω Μαγγίνη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

53. Βλ. Michel Beaud, *L'art de la thèse. Comment préparer et rédiger une thèse de doctorat, un mémoire de D.E.A. ou de maîtrise ou tout autre travail universitaire*, éd. La découverte, Paris 1986, σσ. 93-96.

Ένα δεύτερο σύστημα που προτιμούν κυρίως οι αγγλόφωνοι και το οποίο κερδίζει συνεχώς έδαφος και στην Ελλάδα, συνίσταται στο να δηλώνουμε μέσα στο κείμενο και στο σημείο που παρατίθεται η δάνεια πληροφορία, το επώνυμο του συγγραφέα, το έτος έκδοσης και τη σελίδα, μέσα σε παρένθεση (βλ. πίνακα 2). Τα υπόλοιπα στοιχεία μπορεί να τα βρει ο αναγνώστης στη βιβλιογραφία, στο τέλος της μελέτης (βλ. πίνακα 4). Η μέθοδος αυτή (του Πανεπιστημίου Harvard, όπως την έχουν ονομάσει) απαιτεί ελάχιστη προσπάθεια εκ μέρους του συγγραφέα και πολύ κόπο από τον αναγνώστη. Το σύστημα (συγγραφέας – χρονολογία) επιτρέπει να περιορίσουμε τον αριθμό των σημειώσεων, αλλά δεν μπορεί να είναι λειτουργικό, όταν η βιβλιογραφία στην οποία παραπέμπει, δεν είναι ομοιογενής και εξειδικευμένη. Εφαρμόζεται περισσότερο στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Δεν μπορούμε όμως να παραπέμπουμε με τη μέθοδο αυτή, όταν κάνουμε έρευνα στους τομείς της κλασικής φιλολογίας, για παράδειγμα. Δε συνηθίζεται να αναφέρουμε, λόγου χάρι, το όνομα του Αριστοτέλη, ένα έργο του και τη χρονολογία που το συνέγραψε! Βέβαια, πρέπει να πούμε πως, αν κάποιος επιλέξει την αριθμητική μέθοδο, μπορεί, όταν το κρίνει απαραίτητο, να αναφέρεται και σε ονόματα μέσα στο κείμενό του. Η πρακτική αυτή συνηθίζεται διεθνώς. Όποια μέθοδο, πάντως, και αν επιλέξουμε, πρέπει να την ακολουθήσουμε με συνέπεια και οι αναφορές μας να παρέχουν επαρκείς και σαφείς λεπτομέρειες.

Τέλος, υπενθυμίζουμε ότι για τις υποσημειώσεις χρησιμοποιούμε μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία ή μονό διάστιχο.

6. Τελική επιμέλεια και διορθώσεις

Αφού έχουμε προετοιμαστεί για τη συγγραφή του τελικού κειμένου, έχουμε οργανώσει με λογική σειρά τα διάφορα μέρη, διαθέτουμε έτοιμα πλέον τα συμπεράσματα και όλα τα δεδομένα της έρευνας, αναπτύσσουμε τη στρατηγική μας και συντάσσουμε το κείμενό μας. Το κείμενο θα το διαβάσει ο επόπτης καθηγητής και θα κάνει υποδείξεις, αλλά η τελική επιμέλεια είναι δική μας υπόθεση. Εμείς αποφασίζουμε και καταλήγουμε στην επιλογή των πηγών που θα χρησιμοποιήσουμε, επιλέγουμε την επιχειρηματολογία και κάνουμε τη γενική θεώρηση και οριστικοποίηση του κειμένου. Στη συνέχεια θα χρειαστεί να προβούμε σε διορθώσεις δακτυλόγραφων ή τυπογραφικών δοκιμών,⁵⁴ ανάλογα με το είδος της εργασίας που ετοιμάζουμε (βλ. πίνακα 7).

Στη διόρθωση των δοκιμών προσέχουμε τα τυπογραφικά λάθη (ή τα λάθη δακτυλογράφησης), τα ορθογραφικά λάθη και τις ασυνταξίες, τα λάθη του συλλαβισμού κ.ά. Κατά τη διάρκεια των διορθώσεων πρέπει να είμαστε συγκεντρωμένοι πλήρως, να διαβάζουμε αργά και, ει δυνατόν, φωναχτά.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι μέσα στο κείμενο της μελέτης μας συνήθως δε χρησιμοποιούμε συντετμημένες λέξεις. Εξαιρούνται: δηλ. (=δηλαδή), π.χ. (παραδείγματος χάριν), κ.λπ., κ.τ.λ., κ.ά., π.Χ., μ.Χ., κ.ο.κ. Εξαιρούνται επίσης οι τίτλοι επιστημονικών περιοδικών, των οποίων οι συντομογραφίες παρατίθενται σε ιδιαίτερο πίνακα στο τέλος της εργασίας⁵⁵ (βλ. πίνακα 8).

54. Βλ. Ε.Ν. Σκιαδάς, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.

55. Για τον τυπογραφικό σχεδιασμό της εργασίας διαθέτουμε τώρα μεταφρασμένο στα ελληνικά το εξαιρετικό βιβλίο του Robert Bringhurst, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, μετάφρ. Γιώργος Μαθιόπουλος, επιμ. Θ. Πυλαρινός, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

7. Καταχώριση της βιβλιογραφίας

Στο τέλος της εργασίας καταχωρίζουμε με τη βοήθεια των δελτίων που έχουμε χρησιμοποιήσει, τη βιβλιογραφία μας. Σκοπός της βιβλιογραφίας είναι να συγκεντρώσει το σύνολο των πηγών και των βοηθημάτων που χρησιμοποιήσαμε για τη σύνταξη της επιστημονικής μελέτης μας.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι διευθέτησης της βιβλιογραφίας (βλ. πίνακες 3 και 4): Σε ξεχωριστές ομάδες τα βιβλία, τα περιοδικά, οι διατριβές, τα έγγραφα. Μερικοί προτιμούν την τοποθέτηση κατά χρονολογική σειρά έκδοσης των έργων. Άλλοι τακτοποιούν ξεχωριστά τα ξενόγλωσσα από τα ελληνικά έργα. Σε όλες τις περιπτώσεις τηρούμε αλφαβητική σειρά στο εσωτερικό κάθε ομάδας. Όλο και πιο συχνά οι συγγραφείς προτιμούν να συντάσσουν τη βιβλιογραφία τους σε μια ενιαία ομάδα με αλφαβητική σειρά των επιθέτων των συγγραφέων (χρειάζεται προσοχή στην αλφαβητοποίηση των ξενόγλωσσων συγγραφέων).⁵⁶

Όταν ένα βιβλίο δεν έχει συγγραφέα, καταχωρίζεται με βάση το όνομα του Ιδρύματος που το εξέδωσε.

Όταν υπάρχουν δύο ή τρεις συγγραφείς σημειώνουμε τα ονόματα όλων. Η ταξινόμηση γίνεται με βάση το όνομα του πρώτου συγγραφέα. Στην καταχώριση του δεύτερου και τρίτου συγγραφέα συνηθίζεται να προηγείται το όνομα και να ακολουθεί το επώνυμο.

Όταν το βιβλίο είναι γραμμένο από περισσότερους από τρεις συγγραφείς, καταχωρίζεται μόνο το ονοματεπώνυμο του πρώτου συγγραφέα και ακολουθείται από τη συντομογραφία κ.ά. (και άλλοι).

56. Βλ. Κ.Ι. Τσιμπούκης, *Τρόπος συγγραφής μιας επιστημονικής εργασίας*, β' έκδοση, Αθήνα 1986, σσ. 73-74· Κυριάκος Ντελόπουλος, *Σύστημα βιβλιογραφίας. Θεωρία και πρακτική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997², σσ. 59-153.

Όταν έχουν χρησιμοποιηθεί περισσότερες εργασίες του ίδιου συγγραφέα, καταχωρίζεται το επώνυμο και το όνομά του με την πρώτη εργασία και στις επόμενες αντικαθίσταται με μια συνεχόμενη γραμμή έξι διαστημάτων.

Όταν ο συγγραφέας γράφει με ψευδώνυμο και είναι γνωστό το πραγματικό του όνομα, το προσθέτουμε σε αγκύλες. Σε όλες τις περιπτώσεις ακολουθούν τα πλήρη στοιχεία του έργου, τίτλος (με πλάγια στοιχεία), τυχόν μεταφραστής ή επιμελητής, αριθμός τόμων, αριθμός έκδοσης, εκδοτικός οίκος, τόπος έκδοσης, χρονολογία έκδοσης. Προκειμένου για άρθρο σε επιστημονικό περιοδικό, ακολουθούμε τη σειρά που σημειώσαμε στα βιβλιογραφικά δελτία.

8. Η ώρα της κρίσης. Πρακτικές συμβουλές και οδηγίες

Προτού παραδώσουμε το κείμενό μας, πραγματοποιούμε έναν τελικό έλεγχο. Εκτός από το περιεχόμενο και την εσωτερική συνοχή της μελέτης, προσέχουμε τη γλωσσική ποιότητα του κειμένου. Ελέγχουμε για ορθογραφικά και συντακτικά σφάλματα, πλατειασμούς, τη σωστή χρήση της ορολογίας και άλλα λάθη. Φροντίζουμε το κείμενό μας να το διαβάσει, εκτός από τον επόπτη καθηγητή, και κάποιος άλλος ειδικός.⁵⁷

Γράφουμε μόνο στη μία όψη λευκού χαρτιού, διαστάσεων Α4. Αφήνουμε περιθώρια τεσσάρων εκατοστών σε όλες τις πλευρές του χαρτιού. Χρησιμοποιούμε διπλό διάστιχο ή 1,5. Φροντίζουμε, ανεξάρτητα από το αν χρησιμοποιούμε γραφομηχανή ή ηλεκτρονικό υπολογιστή, να έχουμε 35-40 αράδες ανά

57. Ενδιαφέρουσες συμβουλές και οδηγίες, υπό μορφή ενός συνόλου ημερολογιακών εγγραφών μιας τριετίας μεταπτυχιακών σπουδών, στο βιβλίο του Παναγιώτη Νούτσου, *Οδηγός ερευνητικής μεθοδολογίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

σελίδα. Μονό διάστημα για τις υποσημειώσεις ή, αντίστοιχα, στον υπολογιστή 11 στιγμές στο κείμενο και 10 στις υποσημειώσεις.

Ο τίτλος της μελέτης στην εξωτερική σελίδα γράφεται σε απόσταση 7 εκ. από το πάνω μέρος της σελίδας, κάτω από το όνομα του Πανεπιστημίου και του Τμήματος. Ακολουθεί το ονοματεπώνυμο του φοιτητή, το ονοματεπώνυμο του επιβλέποντα καθηγητή και η ημερομηνία υποστήριξης της μελέτης.

Στην επόμενη σελίδα μπορεί να τεθεί ο πίνακας των περιεχομένων, όταν δεν τοποθετείται στο τέλος. Το κείμενο της μελέτης αρχίζει ουσιαστικά από τη σελίδα τρία. Αρχίζουμε και πάλι με τον τίτλο σε κεφαλαία γράμματα 7,5 εκ., κάτω από το άνω μέρος της σελίδας. Αφήνουμε τρεις αράδες κενό μετά τον τίτλο κάθε κεφαλαίου και μία μετά. Δύο αράδες μετά τον κάθε υπότιτλο και μία μετά. Μία αράδα μετά από κάθε άλλο τίτλο υποδιαίρεσης και έναν μετά.

Για τις συντομογραφίες περιοδικών της ιστορίας, αρχαιολογίας, κλασικών και βυζαντινών σπουδών χρησιμοποιούμε το *Année Philologique*.

Τα εκδοτικά σύμβολα (αγκύλες και παρενθέσεις), που βρίσκονται στο εσωτερικό κειμένου με πλάγια στοιχεία τοποθετούνται όρθια.

Τα ευρητήρια (αν υπάρχουν) και ο πίνακας περιεχομένων ολοκληρώνονται μετά την οριστική σελιδοποίηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Παρουσίαση και δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας

*Πᾶσά τε ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς
ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται.
Πλάτων, Μενέξενος, 246e-247a.*

1. Προφορική παρουσίαση της διατριβής

Μετά την αποδοχή εκ μέρους του διδάσκοντα της εργασίας και την αποστολή αυτής στα άλλα μέλη της επιτροπής, καθορίζεται η ημερομηνία της προφορικής εξέτασης. Είτε πρόκειται για απλή φοιτητική εργασία είτε για μεταπτυχιακή ή διδακτορική διατριβή, συνήθως προβλέπεται προφορική παρουσίαση. Γι' αυτό και πρέπει να προετοιμαστούμε σωστά.

Η προφορική παρουσίαση διαρκεί λιγότερο ή περισσότερο, ανάλογα με το επίπεδο του επιδιωκόμενου τίτλου.

Πρέπει να είμαστε καλά προετοιμασμένοι να παρουσιάσουμε συνοπτικά τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, τη μέθοδο που ακολουθήσαμε, τις δυσκολίες που συναντήσαμε. Θα πρέπει να είμαστε πειστικοί στην επιχειρηματολογία μας και άνετοι στην εμφάνιση. Η υπερβολική άνεση, βέβαια, βλάπτει.

Προτού παρουσιαστούμε για την προφορική εξέταση, πρέπει να προβλέψουμε τι θα μπορούσαν να μας ρωτήσουν οι εξεταστές μας και να προετοιμαστούμε ανάλογα.

Πιθανά ερωτήματα θα μπορούσαν να αναφέρονται στο αν έχουμε προσδιορίσει σωστά τη σχέση (ομοιότητες και διαφορές) μεταξύ της δικής μας έρευνας και της προηγούμενης στον ίδιο τομέα. Ακόμη, σε τι συνίσταται η δική μας πρωτοτυπία και προσφορά; Ήταν κατάλληλη η μεθοδολογία που χρησιμοποιήσαμε; Πώς χρησιμοποιήσαμε τις πηγές; Πώς καταλήξαμε στα συγκεκριμένα συμπεράσματα;

Σκοπός της προφορικής εξέτασης είναι να βεβαιώσει ότι η εργασία που κατατέθηκε είναι αποτέλεσμα προσωπικής προσπάθειας, έργο δικό μας. Επ' αυτού πρέπει να πείσουμε τους εξεταστές μας. Θα πρέπει, επίσης, να αποδείξουμε ότι έχουμε την ικανότητα να υποστηρίξουμε τις απόψεις μας, ότι έχουμε αποκτήσει εξειδίκευση στον τομέα που μελετάμε και ότι έχουμε

αφομοιώσει τη μέθοδο που χρησιμοποιήσαμε.

Η ειλικρίνεια του εξεταζόμενου εκτιμάται από τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής. Γι' αυτό δεν πρέπει να διστάζουμε να παραδεχθούμε τυχόν αδυναμίες και παραλείψεις. Οι απαντήσεις πρέπει να δίνονται με σαφήνεια, πληρότητα και συντομία· να έχουμε αυτοπεποίθηση και να υποστηρίζουμε τις απόψεις μας ένθερμα, χωρίς ποτέ να λησμονούμε το μέτρο, αλλά και τη μετριοφροσύνη.

2. Αξιολόγηση της μελέτης

Η επιστημονική μελέτη εκπονείται για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό. Γράφουμε, για να υποστηρίξουμε μία άποψη, να συγκρίνουμε και να αντιπαραβάλουμε δύο θεωρίες, να παρουσιάσουμε και να επεξηγήσουμε ένα συγκεκριμένο θέμα. Σε όλες τις περιπτώσεις προσπαθούμε να προωθήσουμε την επιστήμη και την έρευνα. Αποσκοπούμε πάντοτε σε μια πρωτότυπη δημιουργία. Για να μπορέσουμε να μεταδώσουμε με αποτελεσματικό τρόπο τα αποτελέσματα της έρευνας, πρέπει να έχει διεξαχθεί με επιστημονική μέθοδο και να έχει σαφήνεια και ορθότητα στη διατύπωση.

Γι' αυτό, κάθε επιστημονική μελέτη, ιδιαίτερα όταν αποβλέπει στην απόκτηση ακαδημαϊκού τίτλου, περνά από διαδικασία αξιολόγησης, για να διαπιστωθεί η επιστημονικότητα της εργασίας. Τα κριτήρια αξιολόγησης είναι ποικίλα, αλλά κυρίως αποδίδεται σημασία στη δομή, στο περιεχόμενο και στο ύφος της γραφής. Τα βασικότερα κριτήρια, με τα οποία κρίνεται η ποιότητα μιας επιστημονικής εργασίας, μπορούμε να τα συνοψίσουμε στα εξής:⁵⁸

58. Χρήστος Θεοφιλίδης, *Η συγγραφή επιστημονικής εργασίας. Από τη θεωρία στην πράξη*, εκδ. Δαρδανός, Αθήνα 1995, σσ. 53-54. Πρβλ. και Howard – Sharp, *ό.π.*, σσ. 266-270.

Εξετάζεται κατά πόσο η ανάλυση του θέματος είναι ικανοποιητική· εάν επιτεύχθηκαν οι στόχοι που τέθηκαν στην αρχή· αν οι θέσεις και οι ιδέες είναι τεκμηριωμένες, αν η επιχειρηματολογία είναι επαρκής, αν δηλαδή η επιστημονικότητα και η πληρότητα της ανάλυσης είναι ικανοποιητικές.

Οι αρετές που πρέπει να διέπουν τα διανοήματα του συγγραφέα είναι η αλληλουχία του κειμένου, η ομοιομέρεια, η έντιμη και λεπτή στάση του απέναντι στους άλλους, η προσπάθεια να καθορίζει με σαφήνεια τις έννοιες. Και πάνω απ' όλα αρετή ενός έργου είναι η προσήλωση στο καθήκον να βρίσκει και να παρουσιάζει την αλήθεια.⁵⁹

Δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην οργάνωση και στη δομή της εργασίας, στο θεωρητικό-μεθοδολογικό υπόβαθρο. Αν υπάρχει κεντρική ιδέα στην υπόθεση εργασίας και αν ακολουθείται λογική πορεία στην αποδεικτική λογική της ανάλυσης. Αν συνδέονται μεταξύ τους τα διάφορα μέρη και κεφάλαια της μελέτης· αν η μετάβαση από τη μια ενότητα στην άλλη γίνεται ομαλά· αν η δομή της εργασίας είναι λογική και επιστημονικά ορθή· αν η επιλογή των τίτλων των κεφαλαίων και των ενότητων είναι ορθή.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη γλωσσική σαφήνεια και στην ακρίβεια της διατύπωσης· αν υπάρχουν ορθογραφικά και συντακτικά σφάλματα· αν είναι σωστή η χρήση των επιστημονικών όρων· αν η γλώσσα του κειμένου έχει αρτιότητα και ύφος.

Στο επίπεδο μεταπτυχιακού ή διδακτορικού διπλώματος αξιολογείται, επίσης, κατά πόσο ο υποψήφιος διαθέτει ικανότητα ανεξάρτητης επιστημονικής έρευνας και ικανότητα κριτικής χρησιμοποίησης των πηγών του.

Εξετάζεται αν η μελέτη ανταποκρίνεται με επάρκεια στις επιστημονικές προδιαγραφές· αν η ανάλυση του θέματος είναι

59. Βλ. Αχ. Ανθεμίδης, *Jus Promovendi. Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας και συγγραφικής*, εκδ. Αδελφών Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1978², σ. 66.

ικανοποιητική· αν η ανάπτυξη της ύλης γίνεται με παιδαγωγική επάρκεια και αν εκπληρώνει τους όρους που απαιτούνται για φοιτητές. Και ακόμη αν επιτυγχάνονται οι στόχοι και οι σκοποί των επί μέρους ενοτήτων· αν η ανάλυση της ύλης περιέχει τα κύρια σημεία και οδηγεί στην απόκτηση των αναγκαίων γνώσεων και δεξιοτήτων. Αν επιτεύχθηκαν οι στόχοι που τέθηκαν στην εισαγωγή και αν η επιχειρηματολογία είναι επαρκής και τεκμηριωμένη· αν η επιστημονικότητα και η πληρότητα της ανάλυσης είναι ικανοποιητικές· αν η ανάλυση του κεντρικού θέματος και των επιμέρους ενοτήτων είναι επιτυχής· αν η οικοδόμηση και η χρήση των επιχειρημάτων είναι σωστή.

Εξετάζεται αν και σε ποιο βαθμό η έρευνα οδηγεί σε καινούργια συμπεράσματα. Αν τα συμπεράσματα αυτά προκύπτουν πραγματικά, λογικά και αβίαστα από τη διαπραγμάτευση του θέματος και τη χρήση της βιβλιογραφίας ή μήπως διατυπώνονται αυθαίρετα. Αξιολογείται ο βαθμός πρωτοτυπίας και δημιουργικότητας· αν παρουσιάστηκαν τα πορίσματα της προηγούμενης έρευνας στο συγκεκριμένο πεδίο· αν προσδιορίστηκε η σχέση μεταξύ παρουσίας έρευνας και της προηγούμενης· αν η χρήση της βιβλιογραφίας έγινε με τον καθιερωμένο τρόπο. Εξετάζεται, τέλος, αν η εργασία έχει επαρκή έκταση⁶⁰ και αν αποτελεί διακεκριμένη συμβολή στη γνώση και την επιστήμη· ενδεχομένως, τέλος, αν είναι άξια για δημοσίευση.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι τα αρνητικά στοιχεία μιας εργασίας είναι: οι ανεπίτρεπτες γενικεύσεις, αστήρι-

60. Συχνά λέγεται πως η ποιότητα μιας εργασίας δεν έχει να κάνει με την έκταση. Και όμως ακόμη και αυτοί που υποστηρίζουν την «ποιότητα», αδιαφορώντας για την έκταση, αισθάνονται αμήχανα μπροστά σε μια πολυσελιδή εργασία. Χωρίς να υποστηρίζουμε τις υπέρμετρα ογκώδεις εργασίες, οφείλουμε να δώσουμε τα διεθνώς ισχύοντα πλαίσια, τουλάχιστον για τις σχολές των ανθρωπιστικών σπουδών, τις ονομαζόμενες Φιλοσοφικές Σχολές. Για τις πτυχιακές εργασίες 50-100 σελίδες, με περίπου 300 λέξεις σε κάθε σελίδα A4 (ή 2.000 στοιχεία σε κάθε σελίδα)· 100-150 σελίδες για μεταπτυχιακό και 250-500 σελίδες για διδακτορικό δίπλωμα.

χτες γνώμες, ανίσχυρες διασαφηνίσεις, αυθαίρετα επιχειρήματα, ανεπιτυχείς αναλογίες, γλωσσική αδυναμία έκφρασης των διανοημάτων, έλλειψη δομής και, τέλος, απόψεις/θέσεις μερικού κύρους.

3. Εκτύπωση και έκδοση της επιστημονικής εργασίας

Μετά την επιτυχή υποστήριξη μιας ερευνητικής εργασίας, κυρίως όταν πρόκειται για διδακτορική διατριβή, ο συγγραφέας της, αφού προβεί στις διορθώσεις που θα του επισημάνουν τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, και αφού γίνει ο τελικός έλεγχος της μελέτης, μπορεί να σκεφθεί πλέον για τη δημοσίευση της εργασίας του. Στην περίπτωση αυτή έχει τη δυνατότητα να απευθυνθεί σε κάποιον εκδότη που θα ήθελε να αναλάβει την έκδοση και το απαιτούμενο κόστος. Θα χρειαστεί μεγάλη υπομονή, γιατί συνήθως τα επιστημονικά βιβλία δεν ενδιαφέρουν το ευρύ κοινό και ως εκ τούτου οι εκδότες είναι απρόθυμοι, εφόσον αποβλέπουν μόνο στο κέρδος. Υπάρχει, βέβαια, πάντοτε και η περίπτωση της ιδιωτικής έκδοσης, οπότε ο ίδιος ο συγγραφέας αναλαμβάνει τα έξοδα του τυπογραφείου. Στην περίπτωση αυτή όμως θα αντιμετωπίσει στη συνέχεια το πρόβλημα της διακίνησης του έργου του.

Ας υποθέσουμε ότι θα έχετε τύχη και ότι το έργο σας θα το αναλάβει κάποιος εκδότης. Όποιο σύστημα εκτύπωσης και αν ακολουθήσει, θα χρειαστεί να συνεργαστείτε μαζί του σε διάφορα στάδια. Το σημαντικότερο είναι να ετοιμάσετε ένα πολύ προσεγμένο χειρόγραφο. Συνήθως, το δίνουμε δακτυλογραφημένο ή καλύτερα σε ηλεκτρονική δισκέτα.⁶¹ Όσο προσεκτικό

61. Χρήσιμες πληροφορίες για την τυπογραφική τέχνη στο πρόσφατο βιβλίο του Robert Bringhurst, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, μετάφρ. Γ. Ματθιόπουλος, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

και αν είσατε, όταν ετοιμάζετε την οριστική μορφή του χειρογράφου σας, θα χρειαστεί να κάνετε διορθώσεις. Συνήθως, οι εκδότες στέλνουν στους συγγραφείς τρία δοκίμια διορθώσεων. Στις διορθώσεις συνηθίζεται να χρησιμοποιούμε ειδικά σύμβολα που είναι γνωστά από όλους τους εκδότες παγκοσμίως, για να μην υπάρχουν παρανοήσεις. Στον πίνακα 7 καταχωρίζονται ενδεικτικά ορισμένα σύμβολα τυπογραφικών διορθώσεων.

Μετά τη δημοσίευση, το επιστημονικό βιβλίο κρίνεται από τους ειδικούς θετικά ή αρνητικά και οι βιβλιοκρισίες δημοσιεύονται σε διάφορα περιοδικά του κλάδου, στον οποίο θεματικά ανήκει. Συνήθως, οι κριτικές αυτές είναι αντικειμενικές και ο ερευνητής οφείλει να τις αποδέχεται και να επωφελείται από τις επισημάνσεις που διατυπώνονται για τα αδύναμα σημεία του έργου του. Ενδέχεται κάποια κριτική να είναι άδικη και να εξυπηρετεί συγκεκριμένες σκοπιμότητες, ειδικά όταν πρόκειται για κρίση έργων νέων ερευνητών που επιδιώκουν να αναδειχθούν και να καταλάβουν πανεπιστημιακές θέσεις.

Λίγες είναι οι διατριβές που εκδίδονται και δημοσιεύονται από κάποιον εκδοτικό οίκο. Το γεγονός αυτό είναι λυπηρό, γιατί τα αποτελέσματα της έρευνας παραμένουν άγνωστα στο ευρύ κοινό, αλλά και σε πολλούς ειδικούς. Στην Αμερική, καθώς και σε ορισμένα κράτη της Ευρώπης, όπως στη Γερμανία και τη Γαλλία, υπάρχει ειδική μέριμνα από τα Πανεπιστήμια, ώστε να δημοσιοποιούνται οι εγκεκριμένες διδακτορικές διατριβές. Με μικρό κόστος εκδίδουν και διαθέτουν σε κάθε ενδιαφερόμενο τις διατριβές σε μορφή βιβλίου και μικροφίλμ. Τέτοιες υπηρεσίες προσφέρουν, για παράδειγμα, το University Microfilms International of Ann Arbor, στις Η.Π.Α., και το Université de Lille, Service des Thèses, στη Γαλλία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όλες οι προηγούμενες συμβουλές και οδηγίες είναι απαραίτητες και πρέπει να τις γνωρίζει ο ερευνητής, αλλά δεν αρκούν. Δε φτάνει να γνωρίζει κανείς για δελτία, υποσημειώσεις και παραπομπές. Για να γίνει πραγματική έρευνα χρειάζεται να συλλάβουμε βαθιά το πρόβλημα που μας απασχολεί. Αυτό αποτελεί την ουσία της επιτυχίας. Δε διδάσκεται ο τρόπος που η σκέψη διεισδύει και συλλαμβάνει το ερευνητικό πρόβλημα. Αυτό είναι προσωπική υπόθεση του κάθε συγγραφέα. Είναι χαρακτηριστικό εν προκειμένω το κείμενο του Γιάννη Αποστολάκη:⁶²

Μπορεί όμως να μην είσαι πλασμένος για δημιουργία, παίρνεις τότε το δρόμο της σοφίας και με τη βοήθεια πάντοτε της alma mater της επισημής, της βιβλιογραφίας, φτάνεις άκοπα και γρήγορα στο σκοπό σου. Ξεφυλλίζεις μέρα και νύχτα βιβλία – η βιβλιογραφία αφήνει πολύ πίσω το χρόνο – και σημειώνεις και, χωρίς να το καταλάβεις, πολύτομο βιβλίο ετοιμάστηκε κιόλας: είναι η ιστορία του ζητήματος: το ζήτημα δεν είναι ανάγκη να σε τάραξε ποτέ, ούτε να το ξέρης. Σπίθα δε βγάζει ο πηλός και το χώμα κι' όμως εσύ με τη βοήθεια της βιβλιογραφίας κατάφερες κ' έγραψες ιστορία, εισαγωγή της φιλοσοφίας. Για να γράψης πάλι την ιστορία της πατρίδας μας χρειάζεται να ζης, καταπώς λέει ο ποιητής, «με λογισμό και μ' όνειρο» για τη μεγαλόψυχη Μητέρα; διόλου ζης με τη βιβλιογραφία – αντιγράφεις χειρόγραφα και έγγραφα κ' οι τόμοι βγαίνουν βροχή ο ένας πίσω από τον άλλον. Τώρα πια είσαι σοφός: κουρασμένος από την αντιγραφή, σοβαρός και αγέλαστος γυρνάς και γερνάς. Άνθρωπος στο τέλος είσαι, δε βαστάς στον κόπο της αντιγραφής για να γράψης την ιστορία του ζητήματος: συντροφιά με τη βιβλιογραφία πάλι δεν είσαι χαμένος. Διαλέγεις μια στιγμή που είναι μαζωμένος κόσμος (και τότε δεν είναι μαζωμένος κόσμος; Ο άνθρωπος

62. Βλ. Το κλέφτικο τραγούδι, εκδ. Εστίας, Αθήνα 1950, σσ. 8-10.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΕΛΙΔΑΣ ΜΕ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ-ΣΗΜΕΙΩΣΗ (ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ)

Η γραμμική γραφή Β χρησιμοποιήθηκε κυρίως από το 1450 ως το 1375 π.Χ., αλλά συναντάται ήδη από το 1600 π.Χ.⁶⁴ Αποτελείται από συλλαβικά στοιχεία, ιδεογράμματα και αριθμητικά. Η κατεύθυνση της γραφής είναι από τα αριστερά προς τα δεξιά. Πρόκειται για την αρχαιότερη μορφή της γραπτής ελληνικής γλώσσας.⁶⁵ Η αρχαϊκή αυτή γραμμική γραφή Β έχει αρκετές ατέλειες όπως: απλοποιεί το *στ* σε *τ*, δε σημειώνει το τελικό *ς*, ούτε το τελικό *ν*. Συγχέει το *λ* με το *ρ*. Επίσης, η μυκηναϊκή γλώσσα δε γνωρίζει τη συναίρεση, όπως παρατηρούμε συχνά και στον Όμηρο. Διατηρεί την κατάληξη *-σι*, αντί *-τι*. Μορφολογικά η μυκηναϊκή γλώσσα είναι πιο κοντά στην ομηρική, που χρησιμοποιεί πολλούς αρχαϊσμούς: π.χ. η γενική ενικού ονομάτων όπως *λόγος*, απαντούν συχνά με την μορφή *-οιο*, π.χ. *doeroio*=*δούλοιο*.⁶⁶ Δηλαδή η γενική στη μυκηναϊκή γλώσσα έχει κατάληξη σε *-οιο*, εκεί που τα κλασικά ελληνικά έχουν κατάληξη σε *-ου*. Η μυκηναϊκή γλώσσα διατηρεί μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων της πρώτης και τρίτης κλίσης σε *-ρι* (που προφερόταν *-φι*). Η δοτική, η οποία στην αττική γλώσσα είναι σε *-ι* (*κόρακι*), στη μυκηναϊκή λήγει σε *-ει* (γράφεται *ε*), π.χ.: *karuke* (= *κάρυκει*), ενώ στα κλασικά ελληνικά έχουμε τον τύπο *κάρυκι* -> *κήρυκι*. Άλλο παράδειγμα δοτικής ενικού σε *-ει* στη μυκηναϊκή γλώσσα προσφέρει η λέξη *Ζεύς* (*Diwei*), ενώ η κλασική ελληνική γλώσσα χρησιμοποιεί την κατάληξη *-ι* (*Ζεύς*, *Διῖ*).⁶⁷

64. Βλ. John Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, 2η έκδ. Cambridge 1967. Βλ., επίσης, M. Ventris & J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 2η έκδοση, Cambridge 1973.

65. Βλ. Jean Humbert, *Histoire de la langue grecque*, εκδ. P.U.F. (Que sais-je?), Paris 1972, σσ. 31-36. Για περισσότερα βλ. J.T. Hooker, *Εισαγωγή στη γραμμική Β*, μετάφρ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σσ. 53-90, 97-135.

66. Βλ. J. Humbert, *ό.π.*, σ. 35. Για περισσότερα βλ. και O. Hoffmann – A. Debrunner – A. Scherer, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, τόμ. Α'-Β'. *Ως το τέλος της κλασικής εποχής*. Β'. *Βασικά ζητήματα και γνωρίσματα της μετακλασικής ελληνικής*, μετάφρ. Χ. Συμεωνίδης, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 13-14.

67. J. Humber, *στο ίδιο*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΕΛΙΔΑΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ-ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Η γραμμική Β χρησιμοποιήθηκε κυρίως από το 1450 ως το 1375 π.Χ., αλλά συναντάται ήδη από το 1600 π.Χ. (Chadwick, 1967).⁶⁸ Αποτελείται από συλλαβικά στοιχεία, ιδεογράμματα και αριθμητικά. Η κατεύθυνση της γραφής είναι από τα αριστερά προς τα δεξιά. Πρόκειται για την αρχαιότερη μορφή της γραπτής ελληνικής γλώσσας (Humbert, 1972, 31-36).⁶⁹ Η αρχαϊκή αυτή γραμμική γραφή Β έχει αρκετές ατέλειες, όπως: απλοποιεί το στ σε τ, δε σημειώνει το τελικό ς ούτε το τελικό ν. Συγχέει το λ με το ρ. Επίσης, η μυκηναϊκή γλώσσα δε γνωρίζει τη συναίρεση, όπως παρατηρούμε συχνά και στον Όμηρο. Διατηρεί την κατάληξη -σι αντί -τι. Μορφολογικά η μυκηναϊκή γλώσσα είναι πιο κοντά στην ομηρική, που χρησιμοποιεί πολλούς αρχαϊσμούς: π.χ. η γενική ενικού ονομάτων όπως λόγος, απαντούν συχνά με τη μορφή -οιο, π.χ. *doerojo*=δούλοιο (Humbert, 1972, 35. Πρβλ., επίσης, Hoffmann -Debrunner - Scherer, 1988, σσ. 13-14). Δηλαδή η γενική στη μυκηναϊκή γλώσσα έχει κατάληξη σε -οιο, εκεί που τα κλασικά ελληνικά έχουν κατάληξη σε -ου. Η μυκηναϊκή γλώσσα διατηρεί μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων της πρώτης και τρίτης κλίσης σε -ρι (που προφερόταν -φι). Η δοτική, η οποία στην αττική γλώσσα είναι σε -ι (κόρακι), στη μυκηναϊκή λήγει σε -ει (γράφεται ε), π.χ.: *karuke* (= κάρυκει), ενώ στα κλασικά ελληνικά έχουμε τον τύπο κάρυκι -> κήρυκι. Άλλο παράδειγμα δοτικής ενικού σε -ει στη μυκηναϊκή γλώσσα προσφέρει η λέξη Ζεύς (*Diwei*), ενώ η κλασική ελληνική γλώσσα χρησιμοποιεί την κατάληξη -ι (Ζεύς, *Diī*) (Humber, 1972, 35).

68. Βλ., επίσης, M. Ventris & J. Chadwick, *ό.π.*, 1972.

69. Για περισσότερα βλ. J.T. Hooker, 1994, σσ. 53-90, 97-135.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΜΕ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΑΡΑΠΟΜΠΩΝ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 1

- ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Ν.Π., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Τέσσερις μελέτες*, εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1992.
- BROWNING, R., *Medieval and Modern Greek*, London 1967. Ελληνική μετάφρ. από το Δημήτρη Σωτηρόπουλο: *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988.
- CHADWICK, J., *The Decipherment of Linear (B)*, 2η έκδοση, Cambridge 1967. Ελληνική μετάφρ. από την Δ. Τζωρτζίδη: *Γραμμική (B), η πρώτη ελληνική γραφή*, εκδ. Κακουλίδη, Αθήνα 1967.
- CHADWICK, J., *Γραμμική Β και συγγενικές γραφές*, Published by the British Museum Publications Ltd, 1987. Ελληνική μετάφρ. από το Ν. Κονομή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1992.
- HOFFMAN, O. – DEBRUNNER, A. – SCHERER, A., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Τόμοι Α'-Β'.* Α'. *Ως το τέλος της κλασικής εποχής.* Β'. *Βασικά ζητήματα και γνωρίσματα της μετακλασικής ελληνικής*, μετάφρ. Χ.Π. Συμεωνίδης, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- HOOKE, J.T., *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*, μετάφρ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994.
- HUMBERT, J., *Histoire de la langue grecque*, ed. P.U.F. (Que sais-je?), Paris 1972.
- JEFFERY, L.H., *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, έκδοση αναθεωρημένη και επανωρισμένη από τον Α.W. Johnston, Oxford 1990.
- THOMAS, R., *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφρ. Δημ. Κυρτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.
- TZARTZANOS, A., *Νεοελληνική σύνταξις*, Αθήνα 1946-1953.
- TRIANΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Μ., *Νεοελληνική Γραμματική*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1988 (α' έκδ. 1938).
- VENTRIS M. – CHADWICK J., *Documents in Mycenaean Greek*, β' έκδοση, Cambridge 1973.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ελληνικές		Λατινικές	
βλ.	=βλέπε (όρα)	v. / (q.v.)	=vide / (quod vide)
βλ. αν.	=βλέπε ανωτέρω	v.s.	=vide supra
βλ. κατ.	=βλέπε κατωτέρω	v.i.	=vide infra
έκδ.	=έκδοση	ed.	=edidit (εξεδωσε)
εκδ.	=εκδότης	Το ed. στις αγγλόφωνες βιβλιογραφίες σημαίνει τον επιμελητή, editor (eds)	
κ.ά.	=και άλλοι/και άλλα	et al.	=et alii
κ.α.	=και αλλού	et alibi	=και αλλού
κ.ε. ή κ.εξ.	=και εξής	sq., sqa. ή seq., seqq.	= sequens, sequentia etc.
κ.λπ. ή κ.τ.λ.	=και λοιπά/και τα λοιπά	loc. cit.	=loco citato
κ.ο.κ.	=και ούτω καθ' εξής	op. cit.	=opere citato
ό.π./ένθ' αν.	=όπου παραπάνω (ένθα ανωτέρω)	cf.	=confer
πρβλ.	=παραβάβαλε	e.g.	=exempli gratia
π.χ.	=παραδείγματος χάρη	p. / pp.	=pagina (-ae)
σ. / σσ.	=σελίδα (-δες)	n.	=nota
σημ.	=σημείωση	col.	=columna
στ.	=στήλη	ibid.	=ibidem
στο ίδιο	=στο ίδιο (αυτόθι) του ιδίου συγγραφέα	idem	=idem
τ.	=τόμος	v.	=volumen
υποσ.	=υποσημείωση	n.	=nota
χ.τ.	=χωρίς τόπο	s.l.	=sine loco
χ.χ.	=χωρίς χρόνο	s.a.	=sine anno
χφ., χφφ.	=χειρόγραφο (-α)	f., ff.	=folio, folia
στχ.	=στίχος	v.	=versus
στο λήμμα	=στο λήμμα	s.v.	=sub voce
μετάφρ.	=μετάφραση	tr.	=tr.
εικ.	=εικόνα	fig.	=fig.
δηλ.	=δηλαδή	i.e.	=id est
πιο πάνω	=ανωτέρω	supra	=supra
πιο κάτω	=κατωτέρω	infra	=infra

σποράδη	=σποράδη	passim	=passim
τεύχ.	=τεύχος	fasc.	=fasciculus
πανομοίωτο=πανομοίωτο		facs.	=facsimile

Διευκρινίσεις στον Πίνακα 6

Σε περίπτωση πολλαπλών αναφορών στο ίδιο έργο δεν παραθέτουμε κάθε φορά όλα τα στοιχεία του βιβλίου. Χρησιμοποιούμε το *ό.π.* (=όπου παραπάνω), όταν παραπέμπουμε σε έργο που αναφέραμε προηγουμένως, ανεξάρτητα αν παρεμβλήθηκαν παραπομπές σε άλλους συγγραφείς. Γράφουμε, λοιπόν, το ονοματεπώνυμο του συγγραφέα, το *ό.π.* (το παλαιότερο *ένθ' αν.* =ένθα ανωτέρω) –στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία το *op.cit.* ή *loc. cit.*– και τη σελίδα, στην οποία θέλουμε να παραπέμψουμε (π.χ. Παρασκευόπουλος, I, *ό.π.*, σ. 15). Εάν χρειαστεί να παραπέμψουμε και πάλι στο ίδιο έργο, δηλαδή όταν πρόκειται για παραπομπή στο ίδιο έργο, στο οποίο αναφερόταν η προηγούμενη υποσημείωση, γράφουμε στο ίδιο (αυτόθι, *ibid.*). Αν η αναφορά γίνεται σε διαφορετική σελίδα, τότε προσθέτουμε και τη σελίδα (στο ίδιο, σ. 117). Αυτό μπορεί να γίνει μόνο όταν δεν παρεμβάλλεται άλλη υποσημείωση, η οποία θα μπορούσε να δημιουργήσει παρανόηση. Στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να αναφέρουμε και πάλι το επώνυμο του συγγραφέα, το *ό.π.* και τη σελίδα.

Γράφουμε *Του ιδίου* (= *idem*), όταν θέλουμε να δηλώσουμε το όνομα ενός συγγραφέα σε δεύτερη κατά σειρά παραπομπή χωρίς να έχει παρεμβληθεί άλλος συγγραφέας.

Χρησιμοποιούμε το *passim*, όταν θέλουμε να παραπέμψουμε διάσπαρτα σε διάφορες σελίδες ενός έργου και όχι σε κάποια ή κάποιες συγκεκριμένες.

Παράδειγμα χρήσης των παραπάνω συμβόλων.

ΘΕΟΦΙΛΙΔΗΣ, Χρήστος, *Η συγγραφή επιστημονικής εργασίας*. Από τη θεωρία στην πράξη, εκδ. Γ. Δαρδανός, Αθήνα 1995, σ. 21.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ιωάννης, *Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993³, σ. 75.

Στο *ίδιο*, σ. 45 (αναφορά στο προηγούμενο βιβλίο – Καραγιαννόπουλος) [= *ibid.*].

ΘΕΟΦΙΛΙΔΗΣ, Χρ., *ό.π.*, σ. 15 (αναφορά στο ίδιο βιβλίο, αλλά σε διαφορετική σελίδα) [= *op. cit.*].

ΘΕΟΦΙΛΙΔΗΣ, Χρ., στο *ίδιο* (αναφορά στο ίδιο έργο και στην ίδια σελίδα) [= *loc.cit.*].